

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

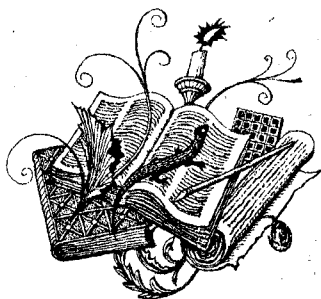
БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Нікколо
МАК'ЯВЕЛЛІ

■
ФЛОРЕНТІЙСЬКІ ХРОНІКИ
ДЕРЖАВЕЦЬ

Переклад з італійської
Анатолія Перепаді

Передмова
Ади Бичко

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2007

ББК 63.3(4ІТА)
М17

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

NICCOLÒ MACHIAVELLI
ISTORIE FIORENTINE
IL PRINCIPE

Друкується за виданням:
Мак'явеллі, Нікколо. Флорентійські хроніки;
Державець / Пер. з іт. А. Перепаді. — К.: Основи, 1998

Переклад з італійської *Анатолія Перепаді*

Передмова *Ади Бичко*

Редколегія серії:

*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Євген Попович, Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Художник-ілюстратор *І. І. Яхін*

Художники-оформлювачі *Б. П. Бублик, В. А. Мурликін*

Мак'явеллі, Нікколо.

М17 Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт.
А. Перепаді; Худож.-ілюстратор *І. І. Яхін*; Худож.-
оформлювачі *Б. П. Бублик, В. А. Мурликін*. — Харків:
Фоліо, 2007. — 511 с. — (Б-ка світ. літ.).

ISBN 978-966-03-3848-7.

Італійський політик, філософ, історик, письменник, поет і комедіограф Нікколо Мак'явеллі (1469—1527) особливої слави зажив своїм знаменитим твором «Державець» (1513), в якому він зробив спробу сформулювати загальні закони політичного життя, викласти суть «ремесла політика», а також визначити роль і місце державця в Європі та Італії XVI століття. У наші дні ці питання набули надзвичайної гостроти та актуальності.

Також до видання увійшли «Флорентійські хроніки» (1520—1525), в яких відтворено історію Флоренції від Давнього Риму і до встановлення синьйорії Медічі 1434 року.

ББК 63.3(4ІТА)

- © А. О. Перепаді, переклад українською, 1998
- © А. К. Бичко, передмова, 2006
- © І. І. Яхін, ілюстрації, 2007
- © Б. П. Бублик, В. А. Мурликін, художнє оформлення, 2007
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2007

ISBN 978-966-03-3848-7

Я не прикрашав своєї праці
і не сповнював її
ні розлогими міркуваннями,
ні крикливими й пишними словесами,
ні іншими принадами та оздобами,
якими багато хто звичайно
чепурить і присмачує свої твори,
бо хотів, щоб уся робота
або залишилася непоміченою,
або привернула увагу
єдине розмаїтістю змісту
і важливістю предмета.

Нікколо Мак'явеллі. «Державець»

ДЕРЖАВЕЦЬ

РОЗДІЛ I

СКІЛЬКИ ІСНУЄ РІЗНОВИДІВ ВОЛОДІНЬ І ЯКИМ ЧИНОМ ВОНИ ЗДОБУВАЮТЬСЯ

Всі панства, всі власті, які панували і панують над людьми, були і є або республіки, або монархії. Монархії бувають або спадкові, де віддавна править один рід, або нові. Нові монархії або створюються цілком заново, як Мілан під рукою Франческо Сфорци, або вони, як окремі частини, прилучаються до спадкової монархії Державця, який їх набуває, як, скажімо, королівство Неаполітанське під рукою іспанського короля. Підкорені в такий спосіб краї звикли або жити під рукою Державця, або здавна бути вільними; здобуваються вони чужою чи своєю зброєю, ласкою фортуни чи власною силою.

РОЗДІЛ II

ПРО ВОЛОДІННЯ СПАДКОВІ

Республіки я тут не розглядатиму, позаяк я багато говорив про них в іншому місці. Я звернуся тільки до монархій і, дотримуючись вищезгаданого порядку, міркуватиму, як слід цими монархіями правити і як їх утримувати. Отож я скажу, що куди легше зберігати за собою держави спадкові і призвичаєні до тієї самої династії, ніж нові; досить Державцеві не ламати порядків, запроваджених його предками, і потім правити як до обставин. Такий Державець, навіть із пересічним хистом, завжди утримається

в своєму панстві, якщо тільки якась незвичайна, небуденна сила не позбавить його володінь; проте, навіть вигнаний з батьківщини, Державець за першої ж поразки узурпатора поверне її собі знову.

Ми бачимо це в Італії на прикладі дука Феррарського, який витримав усі напади венеційців 1484 року і папи Юлія — 1510 — лише тому, що давно володів цим герцогством. Річ у тім, що у спадкового володаря менше підстав і в нього рідше виникає потреба гнітити; тому його повинні більше любити, і якщо особливі вади не зроблять його ненависним, то цілком природно, що підданці зичитимуть йому добра.

За тривалої і постійної влади стирається всяка згадка про колишні перевороти та про їхні причини, але досить статися якійсь зміні, як вона потягне за собою й іншу.

РОЗДІЛ ІІІ ПРО ПАНСТВА ЗМІШАНІ

Труднощі починаються саме в новому князівстві. Передусім, якщо воно не створене заново, а є частиною спадкового (отож у цілому може бути назване нібито змішаним), то перевороти в ньому викликаються одним неминучим лихом, спільним для всіх нових держав: люди охоче міняють правителя, вірячи, що їм буде ліпше, і ця певність змушує їх братися до зброї проти Державця. Вони ошукують себе, бо потім бачать на досвіді, що їм стало гірше. Погіршення пов'язане з іншою неминучістю, такою самою природною і повсякденною, а саме: Державець мусить безнастанно гнітити нових своїх підданців військовими постоями і безконечними іншими утисками, неминучими од нових завоювань. Отож твоїми ворогами стають усі, кого ти скривдив при завоюванні цього панства, але ти також не можеш зберегти дружбу тих, хто тебе покликав, оскільки задовольнити їх у всьому годі, а вживати проти них надто крутих заходів негоже, оскільки ти завдячуєш їм. Тим-то, якщо ти маєш найбільшу військову могуть, то все одно для вступу до якоїсь країни необхідне співчуття тамтешнього народу.

Саме через це Людовік XII, король Французький, швидко здобув Мілан і швидко втратив його. Щоб першого разу забрати у нього місто, виявилось достатнім власних сил

Лодовіко Сфорци, оскільки той самий люд, який відчинив браму королю, переконавшись, що він ошукався у своїх сподіваннях і надіях на краще майбутнє, не міг витримати ярма нового Державця.

Безперечно, що коли вдруге завоювати ворохобну країну, то втратити її уже важче, бо володар під приводом повстання менше обмежує себе в засобах зміцнення своєї влади, караючи заводіїв, вистежуючи підозрілих і зміцнюючи найслабші пункти. Таким чином, щоб відбити у Франції Мілан першого разу, досить було дуку Лодовіко зчинити галас на кордоні свого герцогства; щоб вирвати його у Франції вдруге, довелось кинути проти неї всіх, знищити її війська і вигнати їх з Італії. Сталось так з уже згаданої мною причини. А проте Мілан було відбито у Франції і вперше, і вдруге. Про загальні причини першої поразки вже говорилось, залишається тільки пояснити другу невдачу і розглянути, які засоби мав король і що, за тих самих обставин, міг би вдіяти всякий, щоб мати змогу краще утримати завойоване, ніж це міг король Французький.

Так от: панства, які при завоюванні приєднуються до спадкових володінь завойовника, або належать до одної з ним країни і мови, або ні. Якщо належать, то утримувати їх дуже легко, а надто якщо вони не звикли жити вільними; щоб тримати їх у своїй руці, досить винищити весь рід їхнього попереднього правителя; якщо в усьому іншому залишити їм старий лад, то, за відсутності різниці у звичаях, люди живуть спокійно, як це бачимо на прикладі Бретані, Бургундії, Гасконі й Нормандії, так давно об'єднаних із Францією; попри певну різницю в мові, звичаї все-таки подібні і легко можуть уживатися одне з одним; завойовник таких панств, якщо хоче їх утримати, має поклопотатися про дві речі: перша — це викоренити рід давнього державця, друга — не чіпати ні їхніх законів, ні їхніх податків; цим шляхом підкорена держава небавом зливається водно із завойованою.

Навпаки, при підкоренні панств у землі, чужій мовою, звичаями і порядками, виникають труднощі, тож і для збереження завойовань треба мати неабиякий талан і виявити великий хист. Найдійовішим і найпевнішим засобом було б оселення там на постійне проживання самого завойовника. Його панування було б міцнішим і певнішим. Так

учинив турецький султан з Грецією, і ніякими іншими заходами не пощастило б йому утримати цю країну, якби він сам там не оселився. Живучи на місці, бачиш, що зароджується заколот, і маєш змогу діяти швидко. Якщо ж не бути на місці, то про останній узнаєш лише, коли він розрісся, і чимось зарадити вже годі. Крім того, країна не буде сплюндрована твоїми ж вояками, а підданці будуть раді бити чолом самому Державцеві. Тому вони мають більше причин любити його, якщо хочуть бути йому вірними, і боятися його, якщо замишляють інше. Тому, хто зовні захотів би напасти на цю державу, доведеться бути обачнішим, отож, якщо жити в панстві, то втратити його дуже важко.

Ще один непоганий засіб — це закласти в одному чи двох місцях військові колонії, це щось на взір ключа до цієї країни; треба або чинити так, або тримати там багато кінних людей і піхоти. Колонії обходяться Державцеві недорого, він засновує й утримує їх без усяких видатків або з дуже невеликими і гнітить цим лише тих, у кого забирає землі й оселі, щоб віддати їх новим поселенцям, себто зниклому частину жителів цієї держави; до того ж потерпілі порізнені й убогі, шкодити Державцеві вони не можуть ніяк. Усі інші, з одного боку, не скривджені і тому легко заспокоюються, а з другого — вони бояться провинитися. потерпаючи, як би з ними не сталося те саме, що й з пограбованими. Отож, повторюю, ці колонії нічого не коштують, вони надійніші, образ од них менше, а потерпілі не можуть шкодити, адже, як сказано, вони вбогі й порізнені.

Взагалі треба зятямити, що людей слід або жалувати, або винищувати, оскільки вони мстяться за легкі кривди, а за важкі мститися не можуть, тому кривда, яка завдається людині, має бути така, щоб уже не боятися її помсти.

Якщо ж замість військових колоній тримати в країні війська, то вони обходяться куди дорожче, оскільки охорона поглинає всі прибутки цієї держави; таким чином, завойоване завдає Державцеві шкоди і гнітить куди більше. бо вся держава страждає від пересування і постоїв володаревого війська; цей тягар кожен спізнає на собі, і кожен стає ворогом Державцеві, а це вже вороги, які можуть шкодити, бо вони хоч і розбиті, але залишаються в себе вдома.

Отож-бо ця охорона принаймні настільки ж даремна, наскільки корисне заснування колоній.

Той, хто панує в чужій країні, повинен, як уже говорилося, стати проводирем і оборонцем маленьких сусідніх князьків, усіляко постаратися послабити в ній сильних людей і остерігатися, щоб під якимсь приводом у країну не вступив чужоземний володар, такий же сильний, як він сам, такого чужинця завжди закличуть невдоволені через непомірне честолюбство або через страх. Так, відомо, що етолійці закликали римлян до Греції. Взагалі хоч би яку країну римляни захоплювали, вони робили це на заклик губільців.

Світова річ така, що не встигне могутній чужинець вступити в країну, як усі в ній найслабкіші пристають до нього з заздності до тих, хто раніше був сильніший за них.

Щодо цих найслабкіших, то залучити їх на свій бік можна завиграшки, бо вони всі разом одразу ж поспішають злитися з державою завойовника. Йому треба тільки пильнувати, щоб вони не надто вбилися в колодочки. З їхньою допомогою він власними засобами легко може принизити сильних і залишитися повним господарем країни. Хто не залагодить цієї справи як слід, швидко позбудеться набутих володінь, а поки вони в його руках, його чекають безконечні внутрішні труднощі й турботи.

Римляни в захоплених ними провінціях добре дотримувалися цих правил, засновували військові колонії, брали під крило слабкіших, не розширюючи їхньої влади, приборкували сильних і не допускали впливу чужоземних царів. Я хочу обмежитися лише прикладом однієї країни — Греції. Римляни підтримували ахейців та етолійців, сплюндрували Македонське царство, вигнали Антіоха. Проте, незважаючи на заслуги ахейців та етолійців, римляни не дали їм змоги розширити ці держави. Так само ніякі умовляння Філіппа не схилили їх заприятелювати з ним, не урізаючи його влади, а могутність Антіоха не могла змусити римлян погодитися на те, щоб він здобув у цій країні якісь володіння. Римляни в цих випадках діяли, як мають діяти всі мудрі правителі, які повинні зважати не лише на заколоти уже наявні, але й можливі в майбутньому, запобігаючи їм якнайретельніше; адже легко зарадити, коли бачиш здалеку, але якщо вижидати, поки події підуть

близько, то давати ліки буде вже пізно, бо недуга стає невиліковна. Тут відбувається те саме, що, за словами лікарів, буває при сухотах, які спершу легко вилікувати, але важко розпізнати, а з плином часу, якщо їх зразу не виявили і не лікували, хворобу легко розпізнати, але важко зцілити. Те саме буває і в справах держави: розрізняючи здалеку майбутнє лихоліття, що дано, звісно, лише мутрому, можна швидко йому зарадити, але якщо, не зрозумівши його вчасно, дозволити злу розростися до того, що його узнає всякий, тоді ради більше нема. Тому римляни, такі далекоглядні щодо ускладнень, завжди з ними справлялися і ніколи не давали їм накопичуватися, аби лиш уникнути війни. Вони знали, що війна, яка не усувається, а тільки відкладається, вигідна ворогові. З тієї ж таки причини вони хотіли провадити з Філіппом та Антіохом війну в Греції, щоб не довелося воювати з ними в Італії; вони могли тоді ухилитися і тої, і тої війни, але не побажали. Їм ніколи не подобалися слова, які не сходять з уст сьогочасних наших мудреців: «тішитися благом виграного часу»; навпаки, вони чекали цього блага лише від своєї зваги і передбачливості: час жене все перед собою і може принести добро, як і зло, зло, як і добро.

Та вернімося до Франції і поглянемо, чи вжила вона бодай один якийсь захід з усіх указаних вище. Я говоритиму про Людовіка, а не про Карла, бо він довше утримував свої володіння в Італії і хід його дій тому ясніший: ви побачите, як він робив протилежне тому, що треба було робити, для утримання чужої йому держави.

Король Людовік був закликаний до Італії честолюбством венеційців, які хотіли завдяки його навалі захопити половину Ломбардії. Я не збираюся осуджувати цю постанову короля; оскільки він намагався утвердитися в Італії, а друзів у цій країні він не мав, і, навпаки, всі двері були для нього закриті через поведження короля Карла, — Людовік мусив брати собі спільників де тільки міг, і, певне, задумана справа вдалася б, аби не допустився король маху в інших своїх заходах. Захопивши Ломбардію, король одразу ж повернув собі вагу, втрачену Францією через Карла. Генуя здалася, флорентійці стали його союзниками. маркіз Мантуанський, дук Феррарський, дім Бентівольйо. графиня Форлі, правителі Фаенци, Пезаро, Ріміні, Камеріно, Пйомбіно, міста Лукка, Піза, Сіена — усі наввипе-

редки пропонували йому свою приязнь. Тепер венеційці могли нарешті побачити нерозсудливість ухваленої ними постанови: бажаючи захопити дві місцевості в Ломбардії, вони зробили короля паном двох третин Італії. Подивіться ж, як легко було королю зберегти свою вагу в Італії, якби він дотримувався згаданих засад, а саме: забезпечив би захист і безпеку всім своїм союзникам, численним, але слабким; вони тремтіли — хто перед папою, хто перед венеційцями, — і тому мусили завжди тягнути руку за ним; з такою підмогою король легко міг убезпечити себе од усіх, хто ще залишався при силі. Але не встиг король вступити до Мілана, як він зробив прямо протилежне, і допоміг папі Олександрові захопити Романью. Наважуючись на це, він не зміркував, що таким чином послабляв себе, відштовхуючи друзів і тих, хто шукав у нього сховища, і ще більше зміцнював Церкву, приєднуючи до влади духовної, такої впливової, ще й таку велику світську владу. Допустившись першої помилки, король уже мусив іти цим самим напрямком далі, і зрештою йому довелося особисто явитися в Італію, щоб покласти край властолюбству Олександера і перешкодити йому стати володарем Тоскани. Мало того що король підняв Церкву і сам позбавив себе друзів, але, бажаючи придбати королівство Неаполітанське, він поділив його з королем Іспанії. Досі він був вершителем долі Італії, а тепер увів туди суперника, до якого могли бити чолом усі честолюбці і невдоволені в цій країні; нарешті, він міг залишити в Неаполі короля, як свого данника, але він його вигнав, щоб посадити такого, якому було до снаги прогнати самого Людовіка.

Прагнення розширювати свої володіння — річ, звичайно, дуже природна й світова; коли люди роблять для цього все, що можуть, їх завжди за це хвалитимуть, а не хулитимуть; але коли в них нема на це сил, а вони прагнуть завойовувати будь-що, то це вже помилка, яку слід засудити. Тим-то, якщо Франція з наявними у неї силами могла напасти на Неаполь, вона повинна була це зробити; якщо вона цього не могла, не треба було його ділити. І якщо поділ Ломбардії з венеційцями ще можна вибачити, позаяк Франція завдяки цьому утвердилася в Італії, то поділ Неаполя заслуговує осуду, оскільки не виправдувався такою самою необхідністю. Отож Людовік зробив таких п'ять помилок: він перебив малих князьків, збільшив в Іта-

лії можуть того, хто був могутній, ввів до неї щонайдужчого чужинецького володаря, не оселився в ній, не заснував там військових колоній.

Поки він був живий, навіть ці помилки, можливо б. не зашкодили йому, якби він не допустився шостої — не почав відбирати державу у венеційців. Річ у тім, що було б цілком розумно і слушно їх послабити, якби він не створив могутності Церкви і не закликав до Італії іспанців. але оскільки він уже зробив і те, і те, йому ні в якому разі не слід було допускати розвалу Венеції. Адже поки венеційці були сильні, вони завжди утримали б інших від захоплення Ломбардії, бо погодитися на це вони могли б, тільки зробившись панам тих, хто захопив; ніхто інший, зі свого боку, не захотів би забирати Ломбардію у Франції, щоб віддати її венеційцям, а іти на зіткнення з ними двома в кого б не вистачило зухвалості. І якби хтось сказав: король Людовік передав Романью Олександрові, а Неаполь Іспанії, щоб уникнути війни, то я, спираючись на вже сказане вище, відповім: ніколи не слід допускати розвиватися неладу з бажання уникнути війни: вона не усувається і тільки на шкоду тобі ж таки відкладається. І якби хтось ще б став посилатися на обіцянку, дану папі влаштувати йому цю справу на подяку за розірвання шлюб короля і за кардинальську шапку, дану архієпископу Руанському, відповіддю моєю буде сказане далі про те. це таке слово Державця і як його треба виконувати. Отже король Людовік утратив Ломбардію, тому що не зважав на одне правило, яких дотримувалися інші люди, ті, хто завойовував країни і хотів їх утримати. В цьому немає нічого дивовижного — навпаки, все цілком зрозуміле й економічне.

Про цей предмет я говорив у Нанті з архієпископом Руанським, коли Валентино, як називали в простореччі Цезаря Борджу, сина папи Олександера, займав Романью. Коли кардинал сказав мені, що італійці нічого не розуміються на військовій справі, я відповів, що французи нічого не тямлять у державних питаннях, бо якби вони в цьому розбиралися, то зроду не допустили б такого поселення Церкви. Досвід показав, що могутність папи та іспанців в Італії було створено Францією, а поразка в Італії французів влаштована ними. Звідси впливає загальне правило, яке не буває хибним ніколи або ж буває таким

рідко: хто допомагає могутності іншого, той гине, бо могутність ця створена спритністю або силою, і те, і те будить підозру того, хто цю могутність здобув.

РОЗДІЛ IV
ЧОМУ ЦАРСТВО ДАРІЯ,
ЗАВОЙОВАНЕ ОЛЕКСАНДРОМ, НЕ ПОВСТАЛО
ПРОТИ СПАДКОЄМЦІВ ОЛЕКСАНДЕРА
ПО СМЕРТІ ОСТАНЬНОГО

Розважаючи над тим, як важко утримати завойовану державу, можна було б дивуватися тому, що сталося по смерті Олександера Великого, котрий за кілька років зробився повелителем Азії і сконав одразу ж по її завоюванні; здавалося природним, що все це панство повстане; а проте Олександрові спадкоємці утрималися там, і при цьому як і мали якісь клопоти, то ці клопоти були породжені власними їхніми чварами. Я відповім, що всі монархії, відомі в людській історії, правилися двома способами: або одним Державцем, і тоді всі інші тільки раби, які допомагають йому правити державою як служники, єдине з його ласки й призову, або Державцем і баронами, які дістають баронську гідність не з ласки короля, а за свою блакитну кров. Такі барони мають свої власні володіння і підданців, які визнають їх панамі і переймаються до них природною прихильністю. У тих державах, де править Державець зі своїми слугами, влада Державця більша, бо люди в цій країні нікого, крім нього, над собою не визнають і якщо слухаються ще когось, то тільки як служника Державця, або чинника, не відчуваючи до нього ніякої особливої симпатії. В нашу добу прикладами цих двох способів правління є турецький султан і король Французький. На чолі Туреччини стоїть один султан, усі інші його раби; поділивши свою імперію на санджаки, він посилає туди намісників, міняє і зміщує їх як йому заманеться. Зате король французький оточений численними вельможами, визнаними і цінованими своїми підданцями, у цих вельмож є привілеї, і король без ризику для себе забрати їх не може. Тим-то, хто вивчить і те, і те царство, зрозуміє, що дуже важко підбити Турецьку імперію, але якщо вона вже підбита, то утримати її зовсім легко. Причини труднощів завоювання Турецької імперії полягають у тім, що напас-

ник не може ні бути закликаний тамтешньою верхівкою, ні розраховувати полегшити собі завдання заколотом султанського наближення. Вище було вже сказано, чому це так. Оскільки всі раби і завдячені йому, то підкупити їх важче, а якби навіть це і вдалося, то пуття від цього мало, бо з тієї ж таки причини такі люди не можуть повести за собою народ. Отже, тому, хто нападає на султана, треба сподіватися зустріти єдину силу, і йому слід більше розраховувати на власні сили, ніж на чвари у супротивника. Але коли той уже переможений, розбитий у бою і не може знову зібрати військо, то боятися слід хіба що роду колишнього володаря; коли з ним розправитися, то опасуватися більше нікого, бо народ іншим не йме віри. І якщо до свого тріумфу звитяжець не міг покладатися на султанових підданців, то після перемоги їх можна зовсім скинути з рахуби. Протилежне відбувається в царствах з такими порядками, як у Франції, бо ти легко можеш туди вступити, заручившись підтримкою якогось місцевого вельможі; адже й серед них завжди знайдуться невдоволені й охотники до змін. Ці вельможі, з відомих уже причин, можуть прокласти тобі шлях і сприяти твоїй перемозі; але якщо ти потім захочеш її закріпити, то матимеш мороку як з тими, хто тобі прислужився, так і з тими, кого ти скривдив. Не досить буде тобі викоренити династію Державця: адже всіліє родова знать, яка й очолить нові перевороти, і ти, не маючи змоги ні вдовольнити її, ні розчавити, втрапиш цю державу, тільки-но трапиться нагода. Тепер, якщо ви подивитеся, який саме був устрій у царстві Дарія, то побачите, що воно подібне до турецької монархії; тому Олександрові треба було передусім ударити по всій його потузі і перебити її упень; але після його звитяги і загибелі Дарія те царство з причин, уже згаданих вище, спокійно залишалося під зверхністю Олександера. Й Олександрові спадкоємці панували б собі цілком безпечно, якби не пішли між ними самими усобиці. В державі цій не було ніяких заколотів, окрім тих, які вони викликали самі. Але панствами, влаштованими, як Франція, годі панувати з такою самою безпечністю. Тому й піднімалися часті повстання проти римлян в Іспанії, Галлії та Греції, що в цих країнах було багато князівств, і поки пам'ять про них зберігалася, римляни зроду не були певні міцності своєї держави. Лише коли спогад про них вигас і вкоренилася могуть і міць

римського панування, тільки тоді римляни поробилися справжніми господарями цих провінцій. А згодом, коли римляни воювали один з одним, кожна сторона могла опиратися на ту провінцію, де вона була впливовіша; самі провінції, позбувшись місцевих правителів, не визнавали над собою нікого, окрім римлян. Вдумайтеся тепер у ці обставини, і ніхто не стане дивуватися ні тій легкості, з якою Олександр утримував владу в Азії, ні тому, як важко було іншим, наприклад, Піррові і ще багатьом іншим, зберегти завойоване. Сталося це не від більшої чи меншої потуги переможця, а від різниці умов у підбитих країнах.

РОЗДІЛ V

ЯК ТРЕБА ПРАВИТИ МІСТАМИ Й ДЕРЖАВАМИ, ЯКІ ДО ПІДКОРЕННЯ ЖИЛИ СВОЇМИ ВЛАСНИМИ ЗАКОНАМИ

Коли міста, здобуті зазначеним вище шляхом, звикли жити вільно і за своїми законами, то існують три способи їх утримати. Перший — це їх сплюндрувати, другий — перебратися туди і самому в них осісти, третій — дати їм жити, як і колись, власними законами, правлячи з них податі і запровадивши правління небагатьох, які зберегли б їх за тобою. Річ у тім, що оскільки уряд посаджено завойовником, він знає, що не може існувати без його дружби й допомоги, і має зробити все, аби він утримався. Якщо захотіти залишити цілим місто, призвичаєне жити вільно, то утримати його легше з поміччю його власних громадян, ніж якимсь іншим шляхом. Для прикладу візьмімо спартанців і римлян. Спартанці панували в Афінах і Фівах, запровадивши там правління небагатьох, і все ж утратили обидва міста. Римляни, щоб утримати Капую, Карфаген і Нуманцію, зруйнували їх і не втратили. Вони хотіли заволодіти Грецією, десь на взір спартанців, надавши їй свободу і власні закони. З цим їм не поталанило, отож для утримання країни вони мусили сплюндрувати в ній багато міст, бо іншої ради, аби заволодіти цими містами, окрім плундрування, справді не було. Взагалі, хто стає хазяїном міста, призвичаєного жити вільно, і не знищує його, має чекати, що його самого знищать, бо повстання завжди буде виправдане в ім'я свободи і давніх

порядків, які ніколи не забуваються ні від плину часу, ні від благодії Державця. Тому хай би що робити й передбачати, проте, якщо тільки не роз'єднати й не розкидати мешканців, вони не забудуть ні імені свободи, ні своїх порядків і при першій же слушній нагоді повернуть їх, як зробили пізанці після столітньої неволі у Флоренції. Навпаки, коли міста чи країни звикли жити під рукою Державця, і рід його вигасне, то, по-перше, всі звикли до послуху, а по-друге, не маючи давнього монарха, не можуть зійтися для обрання нового зі свого середовища, а жити вільними не вміють; тому вони вагаються, перш ніж братися до зброї, і якомусь Державцеві легше схилити їх і здобути їхню підтримку. Але в річпосполитій більше життя, більше ненависті, гостріше прагнення помсти; пам'ять про колишню волю не дає і не може дати їм заспокоєння; отож-бо найкращий спосіб — це знищити їх упень чи самому там оселитися.

РОЗДІЛ VI

ПРО НОВІ ПАНСТВА, ЗДОБУТІ СВОЄЮ ЗБРОЄЮ І ВЛАСНОЮ ЗВАГОЮ

Хай не дивуються, коли я, збираючись говорити про панства зовсім нові, про Державця і державу, наводитиму найбільші приклади; річ у тім, що люди майже завжди ступають у слід, уторований іншими, і когось наслідують у своїх учинках. Одначе, не маючи змоги ані робити достоту як хтось, ані дорівнятися звагою до свого взірця, мудрець повинен завжди обирати шляхи, прокладені великими людьми, і наслідувати найвидатніших, отож-бо як він і не сягне їхньої величі, то перебере на себе бодай її відблиск; треба робити так, як досвідчені лучники: якщо ціль, в яку вони хочуть улучити, здається надто далекою, то, знаючи найбільшу силу свого лука, вони беруть приціл ще куди вище від наміченої точки не на те, щоб кинути свою стрілу на таку висоту, а щоб саме завдяки високому прицілові влучити напевне. Отож я скажу, що в геть-то нових панствах, де новий Державець, труднощі утриматися бувають більші чи менші, як до того, наскільки мужній сам завойовник. Адже така подія, як піднесення простої людини на трон, вимагає або зваги, або талану, і те, і те нібито багато в чому полегшує боротьбу з труднощами.

Одначе міцніше тримався той, хто менше покладався на талан. Справа полегшується ще, коли Державець, не маючи інших володінь, повинен сам оселитися в новій державі. Звертаючись тепер до людей, які стали можновладцями міццю своєї зваги, а не мінливістю щастя, я скажу, що найславетніші — це Мойсей, Кір, Ромул, Тесей тощо. Хоча й не з руки міркувати про Мойсея, який був лише виконавцем Божої волі, треба йому поклонятися хоча б тому, що він сподобився такої благодаті — говорити з самим Господом. А коли взяти Кіра та інших завойовників і засновників царств, то побачимо, що всі вони гідні подиву. І якщо розглянути їхні справи і закони, то вони нічим не різняться від справ Мойсея, який мав такого великого наставника. Вивчаючи їхнє життя і діяння, бачиш, що коли вони й завдячені чимось долі, то тільки щасливою нагодою. Нагода дала матеріал, якому вони зуміли надати такої форми, що здалася їм підхожою. Без цієї нагоди потуга їхнього духу пропала б марно, а якби вони не мали цієї потуги, нагода була б змарнована. Треба було Мойсеєві знайти народ ізраїльський у єгипетському полоні і під п'ятою єгиптян, щоб задля порятунку від рабства люди наважилися піти за ним. Треба було Ромулу не знайти місця собі в Альбі і бути кинутим при народженні, щоб стати римським царем і засновником нової батьківщини. Необхідно було Кірові застати персів озлобленими кормигою мідян, а самих мідян зледащілими і ослабленими від тривалого миру. Не міг би Тесей виявити своєї хоробрості, якби афінян не було розметено. Отже, до успіху цих людей привела нагода, а скористатися цією нагодою допомогла їм висока доблесть. Так прославилася й досягла величезного розквіту їхня вітчизна. Люди, подібні названим, які робляться Державцями власною силою, пробиваються до влади важко, але утримують її легко. Самі труднощі, з якими вони пробиваються до влади, стаються, зокрема, через нові закони і порядки, які вони змушені запроваджувати, щоб створити державу й гарантувати собі безпеку. До того ж треба пам'ятати, що нема справи важчої замислом, сумнівнішої успіхом, небезпечнішої при здійсненні, ніж запровадження нових законів. Адже при цьому ворогом реформаторові буде всяк, кому вигідний колишній лад, і він знайде лише байдужих захисників у всіх, кому могло б стати добре за нового устрою. Млявість ця виникає почас-

ти зі страху перед ворогами, які мають на своєму боці закон, почасти ж від притаманної людям невіри, бо вони не вірять у нову справу, поки не переконає їх у тім досвід. Звідси виходить, що кожного разу, коли супротивникам нового ладу випадає нагода виступити, вони чинять це з усім завзяттям ворожої партії, а реформатори бороняться мляво, отож Державцеві з ними стає небезпечно. І все ж якщо хочете краще зрозуміти цей предмет, необхідно розрізнити, чи можуть такі реформатори триматися власною силою, чи вони залежать від інших, тобто чи треба їм для виконання свого завдання просити або ж вони можуть змушувати. В першому випадку їм завжди приходиться скрутно, і нічого з їхньої справи не виходить, але якщо вони залежать тільки від себе і можуть змушувати інших, тоді рідко коли спіткає невдача. Ось чому всі озброєні пророки перемогли, а безбройні загинули. До того ж треба сказати, що люди дуже мінливі у своїх настроях, їх дуже легко переконати в чомусь, але важко утвердити в цьому переконанні. Тому слід поставити справу так, щоб, коли люди перестають вірити, їх можна було змусити вірити силоміць. Мойсей, Кір, Тесей і Ромул не були б у стані надовго забезпечити послух запровадженому ними ладу, якби вони були безбройні, як це сталося в наші часи з братом Джіроламо Савонаролою: цей перетворювач зі своїми новими законами загинув, тільки-но юрба почала втрачати віру в нього, а утримати тих, хто вірив у нього раніше, чи змусити повірити зневірених він не міг. Отож такі люди взагалі мусять боротися з величезними перешкодами, на шляху їх чигають усілякі небезпеки, і треба пробитися силою своєї волі, але якщо вони взяли гору і заживають слави, то, позбувшись верхівки, яка їм заздрила, вони стоять біля кормила влади певні, шановані й щасливі. Ці високі приклади я хочу доповнити ще одним прикладом, він хоч і менший, та все ж їм зрідні і тому вартий усіх інших. Це приклад Герона Сиракузького. З простої людини він став повелителем Сиракуз, причому своїм щастям він зобов'язаний нагоді. Річ у тім, що гноблені сиракузці обрали його своїм воєначальником, а за заслуги свої він був потім піднесений ними у володарі. Ще в приватному житті він вирізнявся такою доблестю, що йому, за словами одного історика, тільки царства бракувало, щоб стати царем. Він розпустив стару армію і утворив нову, розірвав

давні союзи і уклав нові, а потім, маючи власних союзників і військо, він міг на цьому ґрунті зводити будь-яку споруду; отже, прихід до влади коштував йому надзвичайних зусиль, а утримував він її легко.

РОЗДІЛ VII ПРО НОВІ ВОЛОДІННЯ, ЗДОБУТІ ЧУЖОЮ ЗБРОЄЮ І ФОРТУНОЮ

Посполиті люди, які завдяки фортуні стають державцями, підносяться легко, але утримуються при владі на превелику силу. На шляху для них нема труднощів, вони летять мов на крилах, але всі перешкоди з'являються, коли вони вже досягли мети. Такі ті, кому скіпетр дістався за гроші або як подарунок. Це сталося з багатьма в Греції, в містах Іонії і на берегах Геллеспонту, де Дарій насаджував царків на те, щоб вони правили для його безпеки і слави; так само було з тими цісарями, які з простих людей прийшли до влади і потрапили на престол підкупом солдатів. Такі люди існують лише сваволею і щастям інших, які дали їм владу, а це дві найнестійкіші й найнеміцніші підпори, самі вони утриматися на престолі не вміють і не можуть. Не вміють тому, що коли не бути великою людиною розумом і волею, незрозуміло, як вони можуть розпоряджатися, коли завжди жили приватним життям; не можуть тому, що не мають свого війська, яке було б їм віддане й вірне. А потім, держави, виниклі раптово, як усі інші творіння природи, які зразу появляються і розвиваються, не можуть мати такого коріння й підпор, щоб їх не звалила перша ж буря, хіба тільки, як було вже сказано, люди, які несподівано прийшли до влади, настільки вмілі та спритні, що вміють зараз же закріпити подароване їм долею і згодом закласти ті підмурки, які інші позакладали ще до їхнього приходу до влади. Я хочу з нагоди того і другого способу як стати володарем, тобто власною силою чи фортуною, навести два приклади, живі в нашій пам'яті, це — Франческо Сфорца і Цезар Борджа. Франческо цілком законним способом і завдяки неабиякій доблесті зробився з простого громадянина дуком Міланським, і те, чого він домігся ціною напруження сил, він зберіг дуже легко. З другого боку, Цезар Борджа, по-простому званий дук Валентино, дістав владу завдяки фортуні свого батька і втратив

її, тільки-но фортуна відвернулася від нього, хоча він користувався всіма засобами і зробив усе, що мала зробити розумна й хоробра людина, щоб укорінитися в державах, здобутих для нього чужою зброєю і фортуною інших. Адже, як я уже сказав, хто не закладає підвалин влади з самого початку, той, за великої умілості, міг би зробити це потім, хоча для будівничого це вже нелегко, а для будови небезпечно. Отже, розглядаючи всі дії дука, побачимо, що він заклав міцні підвалини своїй майбутній потузі, я це ще раз підкреслюю, оскільки годі навести новому Державцеві щось повчальніше, ніж приклад його діянь. І якщо заходи дука не допомогли йому, то це не його власна вина, а наслідок злостивої і лютої недолі.

Олександр VI хотів піднести дука, свого сина, але зустрів на цьому шляху чимало перешкод як зразу, так і потім. Насамперед він не бачив змоги поставити його на чолі хоч би якої держави, не залежної від папства; бажаючи узяти таку державу в папських володіннях, він знав, що дук Міланський і венеційці на це не згодяться, оскільки Фаенца і Ріміні уже були під опікою венеційців. Окрім того, він бачив, що збройні сили Італії, і надто ті, якими він хотів скористатися, перебувають у руках тих, хто боявся піднесення папи; отже, він не міг їм довіряти, бо вони були під зверхністю Орсіні, Колонни та їхніх прихильників. Тому треба було підірвати увесь цей устрій і зчинити колотнечу в італійських державах, щоб дістати змогу безпечно захопити частину з них. Це вдалося йому легко, оскільки виявилось, що венеційці з іншої причини вже закликали французів до Італії. Папа не лише не заперечував, а ще й підсобив їм у цьому розірванням першого шлюбу короля Людовіка. Ось так, з допомогою венеційців і з благословення папи Олександра VI король і вступив до Італії. Та не встиг він увійти до Мілана, як папа дістав від Людовіка солдатів для походу в Романью, яка і була віддана папі завдяки могутності короля. Захопивши Романью і розбивши прибічників Колонни, дук Валентино захотів закріпити її за собою й просунутися далі, але наткнувся на дві перепони. Одна полягала в його власному війську, дуже ненадійному, друга була воля Франції; дук боявся, що загін Орсіні, даний йому на підмогу, може зрадити і не тільки перешкодити подальшим завоюванням, але й відібрати уже взяте, і боявся, що король Французь-

кий і собі вчинить з ним так само. З Орсіні у дука уже був досвід, коли після взяття Фаенци він рушив на Болонью і переконався, що вояки ідуть на приступ не дуже охоче. А справжні наміри короля він узнав, коли після завоювання герцогства Урбіно напав на Тоскану, і король змусив його цього задуму зректися. Тому дук поклав собі більше не залежати від чужої зброї і фортуни. Насамперед, він підірвав вплив Орсіні і Колонни в Римі, переманивши до себе всіх прибічників шляхтичів, беручи їх до свого почту, вщедряючи їх подарунками, роздаючи, залежно від хисту, місця у війську і в уряді, отож за кілька місяців вони вже відкололися від своєї партії і всі попереходили до дука. Потім дук почав чекати нагоди розправитися з домом Орсіні, як він уже винищив рід Колонни; слушна нагода трапилася, а скористався він нею ще краще. Річ у тім, що коли Орсіні дещо пізенько здогадалися, що піднесення дука і Церкви несе їм загибель, вони зібралися на раду в Маджоне, в Перуджі. Ось чому сталося повстання в Урбіно, зазолот у Романьї і безконечні збройні виступи проти дука, придушені ним з допомогою французів. Зміцнивши своє становище, не довіряючи ні французам, ні іншій зовнішній силі і не бажаючи наражатися на нові випробування, він пішов на хитрощі й зумів настільки приховати свої справжні наміри, що Орсіні примирилися з ним за посередництвом синьйора Паоло; цього посередника дук привернув до себе, даруючи йому гроші, одягу й коней. Так Орсіні з простоти своєї й попалися в Синігалії до рук дука. Розправившись з ватажками і перетягнувши до себе їхніх прихильників, дук підготував для своєї могутності дуже міцні підвалини, володіючи всією Романьєю разом із герцогством Урбіно; здавалося, що до нього особливо прихильна Романья і що він завоював любов усіх її мешканців, які вперше відчули якийсь добробут. А що саме це в його діях гідне подиву й наслідування з боку інших, то я й не хочу цього замовчати. Коли дук захопив Романью, країна була в руках нікчемних правителів, які більше грабували своїх підданців, ніж піклувалися про них, і радше давали їм привід до чвар, ніж до єднання, отож уся ця провінція потерпала від грабунків, розбою та всякого іншого насильства. Дук визнав: якщо хочеш утихомирити країну і зробити її покірною герцогській владі, треба дати їй добре правління. Тому він поставив на чолі провінції месера Ре-

міро д'Орко, людину жорстоку й рішучу, давши йому **все** повноту влади. Той за короткий час запровадив мир і **зго-**ду, чим і прославився немало. Тоді дук побачив, що **на** надзвичайна влада більше не потрібна, оскільки бояв**ся**, що вона може стати ненависною. Він запровадив у цент**р** області цивільний суд, з чудовим головою, і кожне мі**сто** мало в цьому суді свого адвоката. А знаючи, що коли**шн**е круте урядування викликало проти нього ненависть, дук, щоб заспокоїти уми і прихилити їх до себе, захотів пок**а-**зати, що коли й були якісь звірства, то виною не він, а його немилосердний намісник. Скориставшись для цього слушною нагодою, дук звелів одного ранку виставити **на** майдані в Чезені розрубане навпіл тіло Реміро, колоду **й** закривавлений ніж. Народ і радів, і жахався з такого м**о-**торошного видовища.

Але вернімося до того, з чого почали. Отож коли дук убився у велику силу, він почасти одвів од себе з допомо**го**ю власного війська найближчу небезпеку і значною м**і-**рою вибив війська сусідів, які могли йому нашкодити. В подальших завоюваннях йому доводилося зважати лише на короля французького. Адже він знав, що король, помітивши свою помилку з запізненням, не захоче його терп**і-**ти. Тому дук почав шукати нових союзників і обережно віддалятися від Франції під час походу французів на королівство Неаполітанське проти іспанців, які обложили Гаету. Він збирався заручитися підтримкою іспанців, і з цим би йому невдовзі пощастило, якби Олександр VI довше жив. Так провадив він справи поточні. Щодо май**бу-**тнього, то він передусім зумів передбачити, що новий першосвященик буде йому ворожий і спробує забрати у нього все одержане від Олександера. Дук думав діяти ч**о-**тирма способами. По-перше, розправитися з династією скинутих ним можновладців, щоб вибити у папи цей привід для втручання. По-друге, залучити на свій бік, як уже говорилося, усіх римських шляхтичів, щоб з їхньою допо**мо-**гою тримати папу в шорах. По-третє, по змозі прихилити до себе колегію кардиналів. По-четверте, здобути ще до смерті папи таку владу, щоб бути в змозі власними си**ла-**ми відбити перший натиск. З цих чотирьох цілей він на час смерті Олександера досяг трьох і майже дійшов до четвертої. Справді, зі скинутими правителями він роз**п-**равився до кого тільки міг добратися, врятувалася лише

жменька. Римських шляхтичів він попереманював. У колєгії кардиналів більшість тягла руку за ним. Що ж до нових здобутків, то дук збирався стати господарем Тоскани, уже володів Перуджою і Пйомбіно, узяв під свою опіку Пізу. А що вже йому зовсім не треба було зважати на Францію (він уже більше не потребував цього, бо французи були вигнані з Неаполітанського королівства іспанцями і кожній стороні доводилося шукати його дружби), то він і збирався рушити на Пізу. В разі успіху Лукка і Сієна негайно здавалися, почасти з ненависті до флорентійців, почасти зі страху, а флорентійці ставали безпорадні. Якби з цим йому пощастило (як щастило в самий рік смерті Олександера), то дук здобував таку силу і таку вагу, що міг би утриматися самостійно, не залежав більше від фортуни і сил когось іншого, а єдине від власної зваги і потуги. Але коли Олександр помер, минуло тільки п'ять років, як дук уперше взявся до зброї. Папа залишив дука з однією лише міцно збудованою державою — Романьєю, з хисткою владою в усіх інших, між двох могутніх ворожих армій і смертельно хворого. Але дук мав стільки завзяття і волі, він так добре розумів, як треба ладнати чи розправлятися з людьми, підвалини його влади, закладені за такий короткий термін, були такі міцні, що, якби не сиділи в нього на шиї ці дві армії і якби він був здоровий, він упорався б з усіма труднощами. Що підвалини його влади були міцні, видно з того, що Романья чекала його понад місяць; у Римі він, ледве живий і теплий, був усе-таки в безпеці, і хоча туди прибули Бальйоні, Вітеллі й Орсіні, ніхто за ними проти дука не пішов. Він міг коли не провести в папи кого хотів, то принаймні перешкодити зобитися папою тому, кого він не хотів. Усе було б йому з руки, якби смерть Олександера застала дука здоровим. Ще у дні обрання Юлія II дук казав мені, що він обдумав усе, що могло статися в разі скону батька, заздалегідь про все подбав, не подумав лише про одне: що коли батько помиратиме, він опиниться при смерті сам. Підбиваючи підсумок усім діянням дука, я не міг би дорікнути його ні в чому; навпаки, на мою думку, його можна, як я це зробив, поставити за взірць усім, хто піднявся на трон завдяки фортуні й чужій зброї. З його гордою душею і високими помислами він не міг правити інакше, і досягти мети йому перешкодило тільки недовге життя Олександера і власна

хвороба. Тим-то, хто в своєму новому панстві вважає необхідним убезпечитися од ворогів, завести друзів, перемагати силою і хитрощами, прищепити народу любов і страх. солдатам вірність і пошану, розправитися з тими, хто може чи повинен тобі шкодити, перебудувати по-новому давні порядки, бути суворим і милостивим, великодушним і шедрим, розпустити ненадійне військо і створити нове, дружити з королями і князями так, щоб вони мусили з утіхою робити тобі добро і боялися тебе зачепити, — тому годі знайти кращий приклад, ніж діяння Валентино. Єдине, в чому його можна дорікнути, — це в обранні папою Юлія II, коли він зробив поганій вибір; адже коли дук, як сказано, і не міг провести в папи когось свого, то він міг усякому завадити стати папою, і він нізащо не повинен був згоджуватися на обрання кардинала, якого він скривдив, або того, хто, ставши першосвященником, мав би підстави його боятися. Адже люди кривдять зі страху чи з ненависті. Серед скривджених дуком кардиналів були, між іншим, Сан П'єтро ін Вінкула, Колонна, Сан Джорджо, Асканіо. Всі інші, посівши папський трон, повинні були його боятися, окрім архієпископа Руанського та іспанських кардиналів. Іспанцям допомагали родинні зв'язки та взаємні зобов'язання, архієпископові — його вплив, бо за ним стояло королівство Французьке. Отже, дук мав би десь, найпевніше, зробити папою іспанця, а якщо це було можливе, то погодитися на кардинала Руанського, але не на Сан П'єтро ін Вінкула. Наївно думати, що сильні світу сього заради недавніх послуг забудуть старі кривди. Отож у цьому виборі дук допустився помилки, яка, зрештою, і згубила його.

РОЗДІЛ VIII ПРО ТИХ, ХТО ПРИХОДИТЬ ДО ВЛАДИ ЛИХОДІЙСТВОМ

Одначе є ще два інших способи, з допомогою яких проста людина може стати владарем; їх не можна приписати ні фортуні, ні доблесті, і мені здається, що не треба про них замовчувати, хоча один із цих способів ліпше обговорити докладніше, коли мова йде про річ посполиту. Вони полягають або в тім, що панство набувається шляхами злочинними і незаконними, або в тім, що простий

громадянин, завдяки прихильності до нього громади, робиться Державцем своєї країни. Говорячи про перший спосіб, я наведу два приклади: один старожитній, другий сьогочасний, не вдаючись до обговорення, чи ж гоже так чинити, бо достатньо, як мені здається, наслідувати їх, якщо це буде комусь необхідно. Сицилієць Агафокл став царем Сиракуз, вийшовши не те що з народу, а з самісіньких низів. Він був сином гончара і, вибиваючись у люди, не гребував нічим. Проте він поєднав зі своїми злочинами таку душевну і тілесну силу, що, вступивши до війська і дослужившись усіх чинів, він вийшов на претора Сиракуз. Діставши цю посаду, він надумав посісти трон і, не зобов'язуючись перед іншими, утримати лише насильством владу, вже дану йому спільною згодою. Змовившись для цього з Гамількаром Карфагенським, який воював зі своєю армією в Сицилії, Агафокл якось уранці зібрав народ і сенат сиракузький, нібито для обговорення деяких справ республіки, і на поданий знак звелів своїм воякам перебити всіх senatorів і найзаможніших представників народу; після такої розправи з ними він уже без услякого опору громадян захопив і утримав панування над цим містом. Хоча згодом карфагенці двічі розбивали Агафокла і, зрештою, взяли в облогу Сиракузи, він зумів не лише відстояти своє місто, а й, залишивши частину свого війська для оборони, кинувся з другою частиною в Африку, за короткий час визволив Сиракузи від облоги і добре притис карфагенців, отож-бо вони мусили піти з ним на угоду, забратися до своєї Африки і залишити Агафоклові Сицилію. В житті і заслугах Агафокла, якщо їх розібрати, не знайдемо нічого або знайдемо дуже мало такого, що можна приписати фортуні, бо, як сказано, не чиєюсь ласкою, а підвищенням на військовій службі, серед нескінченних труднощів і небезпек здобув Агафокл трон і потім усидів на ньому, ухваляючи такі сміливі і відчайдушні постанови. Не можна також оголосити заслугою убивство своїх громадян, зраду друзів, віроломство, жорстокість, безбожність; таким шляхом можна добитися влади, а не слави. Але якщо подивитися, як одважно Агафокл зустрічав і долав небезпеки, як мужньо він виносив і переборював невдачі, то незрозуміло, чому його треба ставити нижче будь-якого найбільшого воєначальника. Одначе його моторошна жорстокість і нелюдність не дозволяють слави-

ти його як одного з найвидатніших мужів. Отож не можна приписати фортуні або чесноті те, чого Агафокл досягнув не мавши ні того, ні того.

У нашу добу, за папи Олександера VI, Оліверотто Фермо, осиротілий багато років тому, був вихований дячком по матері, Джованні Фольяні, і замолоду відданий до війська під начало Паоло Вітеллі, щоб, досконало опанувавши цю науку, він міг дослужитися до якихось дуже високих чинів. Потім, по смерті Паоло, він служив під началом його брата Вітеллоццо і за найкоротший час, завдяки своїй кмітливості, фізичному гарту і завзяттю, зробився у себе в загоні першим вояком. Але служити іншим здавалося йому принизливим, і він задумав оволодіти Фермо при підтримці Вітеллоццо і з допомогою деяких громадян міста, яким рабство вітчизни було миліше за його свободу. Тоді він написав Джованні Фольяні, що по багатьох літах, прожитих на чужині, він хоче приїхати в гості, подивитися на своє рідне місто і поглянути на батьківську спадщину. А що він трудився лише задля честі, то, бажаючи показати своїм землякам, що часу в нього не змарновано даремно, він хоче явитися пишно, в супроводі ста вершників — своїх приятелів і челяді; тому він просить дячка зробити йому радість і влаштувати, щоб мешканці Фермо зустріли його з усіма почестями, вшанувавши цим не тільки його, а й самого Джованні, його вихователя. Джованні зробив усе можливе, щоб віддати небожеві належне, влаштував йому врочисту зустріч з боку людності Фермо і оселив його в своєму домі; через кілька днів, коли все необхідне для лиходійства було готове, Оліверотто врядив розкішну учту, на яку запросив Джованні та всю знать міста. Після закінчення бенкету і звичних у таких випадках веселощів Оліверотто навмисне завів серйозну розмову, говорячи про велич папи Олександера та про подвиги його сина Цезаря. Коли Джованні та інші гості підтримали цю розмову, Оліверотто раптом підвівся і заявив, що про такі речі слід гомоніти в затишнішому куточку; він запросив Джованні та інших гостей перейти до сусіднього покою. Та не встигли вони там посідати, як із засідки повискакували сховані вояки і тут же закололи Джованні і всю решту. Після цієї різанини Оліверотто сів на коня, проїхав усе місто і оточив вищу владу в палаці; вони зі страху мусили

йому підкоритися і утворити уряд, на чолі якого він і став. Усі, хто був невдоволений і міг шкодити йому, були перебиті, і він тому настільки утвердився, запровадивши нові військові й цивільні порядки, що протягом одного року свого правління не тільки не почувався безпечно в Фермо, але став загрозою і для всіх своїх сусідів, викинути його було б так само важко, як і Агафокла, якби він не дав Цезарю Борджі ошукати себе, коли той у Синигалії, як уже сказано, схопив Орсіні й Вітеллі; тоді ж таки — через рік після вчиненого батьковбивства — був узятий і Оліверотто і повішений разом із Вітеллоццо, своїм навчителем у військовій справі і лиходійстві. Можна спитати себе, як сталося, що Агафокл чи інші подібні йому після своїх численних зрад і звірств могли довго й шасливо жити у себе на батьківщині, боронитися від зовнішніх ворогів і ніколи проти нього співгромадянами не кувалося змов; водночас інші, при всій їхній жорстокості, ніколи не вміли утримати владу навіть мирного часу, не кажучи вже про лихоліття війни. По-моєму, це залежить від того, як застосовувати насильство — добре чи погано. Добре застосованими насильствами (якщо тільки дозволено сказати про лихе, що воно застосовується добре) можна назвати такі, які робляться лише один раз в інтересах своєї безпеки, після чого до них не вдаються, а добувають з них усю можливу користь для підданців. Вони застосовуються погано, якщо спершу рідкі, а з плином часу все частішають, замість того щоб закінчитися. Хто йде першим шляхом, той з поміччю Господа і людей може ще знайти спосіб урятувати своє становище, як це було з Агафоклом. Іншим же утриматися годі. Тому треба добре пам'ятати, що насильство при завоюванні неминуче, але завойовник повинен удатися до нього одразу, щоб не довелося щодня множити його і можна було, не роблячи їх знову, заспокоїти людей і прихилити до себе добродійством. Хто чинить інакше через свою несміливість або під впливом поганої поради, той мусить постійно тримати руку на державку меча. Ніколи він не зможе покластися на своїх підданців, вони ж, зазнаючи постійних утисків, ніколи не зможуть відчути себе в безпечі. Річ у тім, що кривди слід завдавати зразу, бо тоді менше відчуваєш їх окремо, і тому вони менше озлоблюють, навпаки, благодіяння треба робити потроху, щоб їх

краще затирили. Проте володар — і це найголовніше — повинен уживатися зі своїми підданцями так, щоб його не змушували змінюватися ніякі випадкові обставини — нещасливі чи щасливі. Адже коли така необхідність настане в дні невдач, то зло вже буде невчасне, а добро твоє виявиться марним, бо його вважатимуть зробленим як вимушений захід, і не буде тобі за нього ніякої подяки.

РОЗДІЛ ІХ ПРО ВЛАДУ ЦИВІЛЬНУ

Переїду тепер до другого випадку, коли громадянин стає Державцем своєї країни не лиходійством чи іншим нестерпним насильством, а завдяки прихильності до нього інших його співгромадян. Таку владу можна назвати цивільною. Здобувають її не самою лише власною силою і не самою фортуною, але для цього радше потрібні владі хитрощі. Я вважаю, що таке правління здобувають завдяки прихильності народу чи знаті. Народ і знать є в кожному місті, і настроєні вони завжди по-різному, і стається це тому, що народ не хоче, щоб знатні ним верховодили і утискали його, а знатні хочуть верховодити й утискати народ; ці два різних поривання доводять місто до одного з трьох наслідків: до єдиновладдя, свободи чи свавілля однієї партії.

Єдиновладдя запроваджується народом чи знаттю, залежно від того, яка сторона знайде для цього нагоду; якщо знатні бачать, що гору може взяти народ, вони починають оточувати всілякою пошаною когось зі своїх і роблять його Державцем, щоб під крилом його влади можна було виробляти що заманеться. Так само й народ, переконавшись, що не в змозі змагатися зі знаттю, підносить когось зі своїх і обирає Державцем, щоб знайти в ньому собі оборону. Ставленикові знаті триматися важче, ніж ставленикові народу, оскільки він є державцем, оточеним багатьма тими, хто вважає себе рівним йому, і тому не може ні орудувати, ні розпоряджатися по-своєму. Той же, хто приходить до влади завдяки прихильності народу, залишається самотній, і біля нього немає нікого або буває дуже мало таких, хто бажає слухатися. Окрім того, годі по-справжньому догодити знаті, не кривдячи інших, а народові догодити легко,

бо мета народу праведніша, ніж знаті. Знать прагне утискувати, а народ звільнитися від утисків. До того ж Державець ніколи не може забезпечити себе від ворожого їй народу: його надто багато, але відгородитися від знаті він може, бо її мало. Найгірше, чого Державець може чекати від ворожого йому народу, — це бути ним покинутим; а маючи ворогом знать, йому треба боятися не тільки того, що вона його кине, але й що вона виступить проти нього; можливі далекоглядніші й хитріші, і тому завжди подумують про порятунок і намагаються запобігти ласки переможця. Нарешті, Державцеві доводиться завжди жити з тим самим народом, але він може цілком обійтися без одних і тих самих знатних, бо він вільний щодня давати або відбирати знатність, підносити знатних чи гнати їх геть. Щоб краще це пояснити, скажу, що про можних треба судити переважно з двох ознак: або вони показують насправді, що всіляко пов'язують себе з твоєю долею, або ні. Тих, хто поклався на тебе беззастережно, якщо тільки вони не грабіжники, слід шанувати і любити; що ж до тих, хто до тебе не прилучається, то тут треба розрізняти два випадки: або вони чинять так з боягузтва і вродженої легкодухості, — тоді використовуй їх, надто тих, хто підходить у радці, бо в щасті вони принесуть тобі честь, а в нещасті тобі їх нема чого боятися. Але якщо тебе цураються навмисне, з честолюбства, то це ознака, що люди більше думають про себе, ніж про тебе; таких людей Державець повинен остерігатися і боятися не менше, ніж явних ворогів, бо при невдачі вони завжди допоможуть його згубити. Отже, Державець, посаджений на престол народом, повинен дорожити його приязню; це буде йому легко, бо народ просить лише про одне: щоб його не гнобили. Але якщо хтось став Державцем усупереч волі народу і з ласки знаті, він має передусім залучити народ на свій бік, що легко вдасться, якщо він візьме народ під своє крило. Адже, коли люди бачать добро від людини, від якої чекали тільки зла, вони тим більше горнутимуться до свого благодійника; тому і народ зараз же прихиляється до такого Державця більше, ніж коли б він прийшов до влади з народної підтримки. Державець може привернути народ різними шляхами, але оскільки вони міняються як до обставин, то тут годі дати тверді правила, і тому я говорити про них не буду. Насам-

кінець скажу тільки, що Державцеві треба жити з народом у дружбі, інакше в годину скрути для нього порятунку нема. Спартанський цар Набід витримав натиск цілої Греції і звитяжного римського війська, відстояв від них свою батьківщину й державу; коли небезпека підійшла близько, йому довелося схопити лише небагатьох. Цього виявилось б замало, якби народ був йому ворогом. Хай не спростують мою думку утертим прислів'ям: «Хто народу вірить, на піску буде». Це слушно про приватну людину, яка сподівається на таку підтримку і уявляє собі, що народ звільнить її від нагінки ворогів чи влади. В такому разі їй довелося б розчаруватися, як Гракхам у Римі чи месерові Джорджо Скалі у Флоренції. Але якщо на цю силу спирається Державець, який може розпоряджатися, якщо він людина мужня, не лякається невдач, якщо не змарнує інших заходів оборони, а натхне всіх своєю хоробрістю і повеліннями, то народ його ніколи не підведе і йому стане ясно, що підвалини його влади закладено міцно. У халепу звичайно потрапляють ті уряди, які хочуть одразу перейти від цивільного ладу до необмеженої влади: адже ці державці правлять або самі, або через магістрат. В останньому випадку їхнє становище слабкіше і небезпечніше, оскільки вони в усьому залежать від волі громадян, поставлених на вищі посади; ті ж, надто у важкі часи, можуть легко забрати у Державця владу, діючи проти нього чи просто не слухаючись його. Самому ж Державцеві у хвилину небезпеки не час захоплювати необмежене панування, бо громадяни і підданці, призвичаєні діставати розпорядження від магістрату, не стануть у таку важку пору коритися його наказам, і в лихоліття йому завжди бракуватиме людей, на яких можна покластися. Річ у тім, що такому Державцеві не можна поклатися на те, що він бачить у часи мирні, коли громадяни потребують держави; тоді кожен метушиться, обіцяє і хоче за нього померти, поки смерть далека; але в хвилину скрути, коли держава потребує саме таких громадян, на допомогу йому приходять одиниці.

Цей досвід тим гіркіший, що його можна спізнати лише один раз. Тому розумний Державець повинен подумати про такий лад, за якого його співгромадяни потребуватимуть держави і його самого: тоді вони завжди зберігатимуть йому вірність.

РОЗДІЛ X

ЯК ЗМІРЯТИ СИЛУ КОЖНОГО ПАНСТВА

Вивчаючи особливості всіх цих панств, треба врахувати ще одну обставину, а саме: чи володіє Державець такою державою, що може, в разі потреби, триматися власними силами, чи йому завжди необхідна чужа оборона. Щоб ліпше з'ясувати це питання, я скажу, що, по-моєму, вистояти зуміють саме ті, хто завдяки масі людей чи грошей здатний виставити достатнє військо й дати бій усякому, хто на нього нападе. Навпаки, чужого захисту, по-моєму, завжди потребують ті, хто не може битися з ворогом у чистому полі, а змушений шукати сховку за мурами і там боронитися. Про перший випадок уже йшла мова, і далі ми ще скажемо, що потрібно. Все, що можна сказати про другий випадок, це — переконувати таких владарів для порятунку свого зміцнювати і забезпечувати всім головне місто, а на решту країни не зважати. Якщо добре укріпити своє місто, а в іншому чинити з підданцями так, як я сказав і ще кажу далі, то нападатимуть на такого Державця тільки з великою осторогою: адже люди завжди побоюються роботи, пов'язаної з труднощами, а напад на Державця, коли місто його добре укріплене і народ його не ненавидить, аж ніяк не легка справа. Німецькі міста найвільніші, території їхні невеличкі, вони слухаються імператора, наскільки самі цього хочуть, і не бояться ні його, ні інших могутніх сусідів: адже вони так укріплені, що кожен вважає взяти їх за справу довгу й морочливу. Всі вони оточені ровами, обнесені міцними мурами, щедро оснащені гарматами, а в складах завжди є на рік запас харчів, напоїв і палива. Крім того, щоб прохарчувати простолюд без утрат для міської скарбниці, вони завжди мають запаси сировини для забезпечення на цілий рік роботи людям у промислах, заняття якими є життєвою основою даного міста і джерелом існування простого народу. Нарешті, в них у пошані військові справи і вироблено багато законів про військову справу. Отож Державець, який має добре укріплене місто і не викликає ненависті до себе, не може зазнати нападу; якби це сталося, напасникові доведеться забратися геть, бо доля така мінлива, що годі комусь цілий рік даремно стояти з військом, облягаючи місто. Мені заперечать: якщо майно народу залишається за му-

рами і він побачить його у вогні, то йому забракне терпцю. і довга облога і турбота про свої справи змусять його забути про Державця. На це я відповім, що сильний і мужній Державець завжди переборе ці труднощі, підбадьорюючи підданців, що це лихо скороминуше, або лякаючи їх жорстокістю ворога, або обережно захопивши тих, хто здасться йому ворохобником. Окрім того, ворог, зрозуміло, палитиме і плюндруватиме країну під час вступу до неї, тобто коли голови у людей гарячі і ладні до захисту. А проте Державець повинен тривожитися, що через кілька днів, коли люди охолонуть, шкоди уже буде завдано, зло вчинене і зарадити вже годі. Тоді підданці ще тісніше згуртуються довкола свого Державця, вважаючи, що він їм завдячений, бо оселі їхні спалені, а маєтки зруйновані задля його оборони. Людині властиво відчувати себе зобов'язаною і за добро, яке робить вона сама, і за те, яке робиться їй. Отже, як бачимо, розумному Державцеві неважко буде підтримати дух своїх громадян і на початку, і під час облоги, якщо вони матимуть чим жити і боронитися.

РОЗДІЛ ХІ ПРО ВОЛОДІННЯ ЦЕРКОВНІ

Залишається тепер поговорити ще про володіння церковні, де всі труднощі виникають до здобуття їх; річ у тім, що здобуваються вони власними силами чи фортуною, а щоб утримати їх, не треба ні того, ні того; адже вони спираються на давні, створені вірою установи, такі міцніюші й наділені такими властивостями, що підтримують владу правителів, хоч би як ті жили і хоч би що чинили. Тільки ці зверхники володіють державами, не захищаючи їх, і підданцями, не правлячи ними; держави, хоч і залишаються без захисту, у них не забираються, а підданці, хоч ними не правлять, про те не турбуються, не думають, але й не можуть од них відпасти. Таким чином, тільки цим володінням гарантовано безпеку й щастя. Але оскільки ними керує вища сила, недоступна людському розумові, то я відмовляюся про них говорити; вони звеличені й бережені Господом Богом, і було б затією людини зарозумілої й зухвалої про них розмірковувати. Та все ж дехто може мене запитати, як воно сталося, що Церква досягла такої світської могутності, тоді як до папи Олександера італійські

правителі, причому не лише ті, хто похвалявся своєю владою, але будь-який маленький барончик і князьок мало рахувалися з нею у світських справах; нині ж перед нею тремтить король Французький, і Церква змогла вигнати його з Італії і розправитися з венеційцями; якби події ці були навіть добре відомі, мені здається незайвим нагадати найголовніші з них. До появи в Італії Карла, короля Франції, країна була під зверхністю папи, венеційців, короля Неаполітанського, дука Міланського і флорентійців. Цим державам доводилося турбуватися насамперед про дві речі: по-перше, щоб якийсь чужинець не вступив до Італії з військом; по-друге, щоб ніхто з них самих не розширяв своїх володінь. Найбільше побоювання викликали папа і венеційці. Щоб стримувати венеційців, усім іншим довелося об'єднатися, як це і сталося при обороні Феррари, а для приборкання папи користувалися римськими баронами; а оскільки барони ділилися на дві партії — Орсіні і Колонни, між ними точилися постійні чвари; протигидуючи один одному зі зброєю в руках, перед очима першосвященника, вони тим самим підривали саме папство. Хоча іноді і появлявся мужній папа, як от Сікст IV, однак ні щастя, ні вміння ніколи не могло визволити його від цього клопоту. А все тому, що папи правили недовгий час. За десять років — стільки в середньому правили папи — на превелику силу вдавалося повалити одну з цих партій; скажімо, якщо якийсь папа устигав майже розправитися з Колонною, після нього правив інший, який давав їм змогу знову підвести голову, бо був ворогом Орсіні, а розправитися з Орсіні уже не було часу. Все це призводило до того, що світську владу папи в Італії мало шанували. Тільки Олександр VI, один з усіх першосвященників на троні, довів, якої переваги міг досягнути папа з допомогою грошей чи військової потуги; користуючись дуком Валентино як знаряддям і навалою французів як слушною нагодою, він dokonав усього, про що я казав вище, оповідаючи про герцогські справи. І хоча його метою було підняти не Церкву, а дука, а проте все, що він чинив, сприяло величчю Церкви, яка заживала плодів його праці по його смерті і падінню дука. Юлій II, спадкоємець Олександра I, застав Церкву могутньою властителькою цілої Романи; римські барони були викоренені, і самі партії під ударами Олександра порозпадалися. Крім того, вигадали спосіб збагачуватися,

яким ніколи до Олександера не користувалися. Юлій не тільки повів далі ці справи, а й пішов уперед, він задумав здобути Болонью, розправитися з венеційцями і вигнати французів з Італії; усі ці задуми здійснено успішно, і хвала йому була ще більша, що він зробив усе на славу Церкви, а не якоїсь окремої людини. Окрім того, папа утримав партії Орсіні й Колонни в тих межах, які дісталися йому в спадок, і хоча між ними були деякі голови, ладні зчинити заколот, проте їх зупинили дві причини: одна — велич папства, страшна для них, друга — брак серед них кардиналів, які завжди сіяли чвари; адже ці партії ніколи не залишаються спокійними, як тільки в їхніх лавах будуть кардинали: вони підтримують партії в Римі і поза Римом, а барони мусять їх захищати; ось так честолюбство князів Церкви породжує чвари і заколот серед знаті.

Отож його святість папа Лев застав папський трон у розквіті могутності, і якщо інші звеличували його силою зброї, то цей папа, як можна сподіватися, піднесе його благістю та іншими своїми незмірними чеснотами.

РОЗДІЛ XII ПРО ТЕ, СКІЛЬКИ БУВАЄ РОДІВ ВІЙСЬКА, І ПРО ВОЯКІВ-НАЙМАНЦІВ

Я висвітлив усі особливості тих володінь, про які збирався говорити на початку, розглянув, зокрема, причини їхнього розквіту чи занепаду і показав, у який спосіб багато хто намагався здобути їх і утримати; мені залишається тепер сказати взагалі про засоби нападу й оборони, можливі в кожній з названих держав. Ми вже казали вище, як необхідні Державцеві міцні підвалини, інакше він неминуче загине. Головні підвалини всіх держав, як нових, так і старих чи змішаних, — це добрі закони і сильне військо. А що не може бути добрих законів там, де нема сильного війська, а де є сильне військо, звісно, будуть добрі закони, то я не стану зупинятися на законах, а скажу про військо. Отож я вважаю, що військові сили, з допомогою яких Державець боронить свою країну, є або його власні, або наймані, або підсобні, або змішані. Наймані й підсобні не тільки зайві, а й небезпечні; і якщо хтось править державою своєю, спираючись на наймані загони, він ніколи не почуватиме себе безпечно, бо солдати ці завжди гризуться

між собою, вони марнославні й розбешені, невірні, відважні проти друзів, жалюгідні проти ворога, без страху Божого, без честі перед людьми, і поразка з ними відкладена настільки, наскільки відтягнутий напад; мирного часу тебе грабуватимуть вони, а в війну — вороги. А все тому, що в них нема ні відданості, ні іншої спонуки, яка утримує їх у шерегах, окрім убогої платні, якої недостатньо, щоб вони були ладні померти за тебе. Поки ти не воюєш, вони служать тобі залюбки, та лиш настає війна, як вони тікають або забираються геть. За прикладом ходити недалеко: нинішня Італія занепала саме тому, що впродовж багатьох років покладалася на наймані війська. Вони служили декому нібито й непогано і в бійці одне з одним здавалися зухами, але коли прийшов чужинець, проявили себе, якими були насправді. Тому Карлові, королю Французькому, і вдалося захопити Італію лише з грудочкою крейди в руках, і той, хто сказав, що причиною цьому були гріхи наші, не розминувся з правдою, хоч гріхи і були не ті, які він мав на увазі, а ті, про які я розповідав. І позаяк були то гріхи владарів, то вони ж за це й поплатилися. Так-от, я хочу показати ясніше, яке для нас лихо ці війська. Ватажки найманців — це або добрі полководці, або ні; якщо вони такі, ти не можеш їм довіряти: вони завжди рватимуться до влади, причому або розчавлять тебе, свого ж таки пана, або, всупереч твоїм намірам, гнітатимуть інших; якщо ж командир не видатний воєначальник, то він, звичайно, тебе підведе. Можна заперечити, що так само вчинить кожен, хто має зброю в руках, байдуже, найманець він чи ні; на це я відповів би, що військами користується або Державець, або річ посполита. Державець повинен явитися до армії особисто і сам її очолити; річпосполитій треба послати своїх громадян, і якщо вона пошле такого, який виявиться людиною пересічною і не доб'ється успіху, вона повинна його замінити; якщо ж він підходить, то стримувати його міццю закону, щоб він не переступив меж. З досвіду видно, що тільки князі й республіки, які мають власні війська, добиваються великих успіхів, а наймані загони нічого не дають, окрім шкоди; республіці, що має власні збройні сили, важче попасти в залежність свого громадянина, ніж тій, яка сильна зброєю чужинців. Рим і Спарта, озброєні і вільні, проіснували довгі віки. Швейцарці — це найвільніші і найкраще озброєні люди. При-

клад найманих військ старожитності дають карфагенці: по завершенні першої війни з римлянами вони ледве не попали під кормигу своїх найманих вояків, хоча очолювали їх власні громадяни Карфагена. Філіпп Македонський був поставлений фіванцями по смерті Епамінонда на чолі їхньої армії і після перемоги поневолив їх. Міланці після смерті дука Філіппо найняли Франческо Сфорцу воювати проти венеційців, а він, розгромивши ворога під Каравалжо, з'єднався з ними, щоб приборкати своїх же хазяїв. міланців. Батько його, Сфорца, який служив у Джованні, королеви Неаполітанської, раптом кинув її напризволяще. і, щоб не втратити королівства, їй довелося віддатися до рук короля Арагонського. Якщо венеційці та флорентійці розширили колись свої володіння з допомогою таких військ, а воєначальники все-таки не поробилися владарями, а захищали їх, то я відповім, що флорентійцям у даному разі просто пофортунило, бо з великих полководців, яких вони могли побоюватися, одні не перемогли, інші зустріли відсіч, а треті повернули свої амбіції на інше. Не переміг Джованні Акуто, чию вірність годі було випробувати, саме тому, що за ним перемог не було; однак кожен визнає: якби він вийшов переможцем, флорентійці цілком опинилися б під його рукою. Сфорца мав вічних супротивників в особі війська Браччо, отож обидва остерігалися один одного. Франческо обернув свої помисли на Ломбардію, а Браччо — проти Церкви і королівства Неаполітанського. Однак звернімося до того, що сталося недавно. Флорентійці обрали воєначальником Паоло Вітеллі, людину, вже відому своїм розумом іще тоді, коли він був простим громадянином. Якби він завоював Пізу, ніхто не стане заперечувати, що флорентійцям не пощастило б його здихатися; якби він пішов на службу до ворогів, вони б пропали, а оскільки вони утримали його в себе, він мусив скоритися. Розглядаючи успіхи венеційців, бачиш, що вони діяли впевнено і звияжно, поки вели війну власними силами (тобто перш ніж вони почали походи на материк), і тоді всі вони, вкупі з шляхтою і озброєним народом, билися дуже завзято; та тільки венеційці почали вести сухопутні війни, вони зламали цю доблесть і пішли за звичаєм своєї Італії. На початку свого утвердження на материк. завдяки мізерності володінь і високому імені, венеційці могли не дуже боятися власних воєначальників. Коли ж

вони заходилися розширяти свої кордони під орудою Карманьйоли, то дістали наочний доказ своєї помилки. Венеційці знали його як хороброго полководця, бо розгромили під його началом дука Міланського, але водночас їм було відомо, як охолонуло його вояцьке завзяття, і вони вирішили, що більше не можуть перемагати з ним, бо він цього не хотів, але не можуть і відпустити його, побоюючись знову втратити завойоване. Тому їм довелося задля власної безпеки убити його. Згодом у них були полководцями Бартоломео з Бергамо, Роберто да Сансеверіно, граф ді Пігільяно та подібні їм. З такими людьми доводилося боятися поразки, а не перемоги. Так і сталося потім під Вайлою, коли венеційці за один день утратили все набуте з такими труднощами за вісімсот років; уся річ у тім, що з допомогою найманих військ досягаються тільки повільні, запізнілі і скромні успіхи, а втрати бувають раптові й страхотливі. Оскільки я вже підійшов з цими прикладами до Італії, яка стільки років була під кормигою найманих військ, я хочу говорити про них ще, почавши з давніших часів, щоб показати, як ці війська створюються, поширюються і як найуспішніше направити це зло. Очевидно, вам відомо, що тільки-но імперія за останній час почала витіснятися з Італії, а світська влада папи — зміцнюватися, Італія розпалася на низку держав. Багато великих міст піднесли при цьому зброю проти своєї знаті, що гнітила їх раніше, користуючись ослоною цісаря. Церква ж підтримувала їх, щоб набути впливу на світські справи. В багатьох інших містах прості громадяни поробилися князьками. Отже, Італія опинилася майже цілком у руках Церкви та деяких республік, а що ці духівники і громадяни звичайно не знали військової справи, то вони почали наймати у військо чужинців. Перший, хто прославився серед найманців, був Альберіго да Коніо з Романьї. Учнями його були, між іншим, Браччо і Сфорца, свого часу вершители долі Італії. За ними прийшли всі інші, які до наших днів очолювали ці війська, а наслідком їхньої вояцької доблесті було, що Італія відкрита навалі Карла, сплюндрована Людовіком, захоплена Фернандом і зганьблена швейцарцями. Їхній спосіб дії полягав насамперед у тому, що задля власного вивищення вони всіляко принижували піхоту. Чинили вони так тому, що, не маючи володінь і живучи лише своїм ремеслом, вони не могли прославитися з за-

гоном із кількох піхотинців, а прогодувати багато людей не були в стані. Тому вони обмежилися кіннотою, з якою не дуже чисельною, були ситі і в пошані; зрештою дійшло до того, що в загонах до двадцяти тисяч солдатів не було й двох тисяч піхотинців. Окрім того, вони доклали всіх зусиль, щоб позбавити себе і людей від тягот і страху, не вбивали одне одного в сутичках, а брали в полон і відпускали без викупу. Вночі вони не йшли на приступ міста, а обложені не стріляли вночі по їхніх шатрах; табору не оточували ні загородою, ні ровом; не вирушали в похід узимку. Усе це передбачалося їхнім військовим статутом і було вигадано, щоб уникнути, як уже сказано, тягот і небезпек. Зате вони й довели Італію до рабства і ганьби.

РОЗДІЛ XIII ПРО ВІЙСЬКА ДОПОМІЖНІ, ЗМІШАНІ І ВЛАСНІ

Допоміжні війська — це ще один рід невігідних збройних сил: вони з'являються, коли ти закликаєш якогось могутнього зверхника прийти зі своїм військом тобі на допомогу й захист. Так учинив недавно папа Юлій, який, зазнавши під час походу на Феррару прикрого досвіду зі своїми найманцями, звернувся до підсобних загонів; він домовився з Фердинандом, королем іспанським, що той повинен йому допомогти своїми людьми і військами. Самі по собі ці сили можуть бути корисні й добрі, але для того, хто їх закликає, вони майже завжди шкідливі, бо коли їх розбивають, ти теж загинув, а в разі перемоги ти залишаєшся у них в полоні. Хоча такими прикладами повна стародавня історія, але я не хочу обійти цього близького до нас випадку з папою Юлієм II. Рішення його кинутися в обійми чужинця лише тому, що йому хотілося здобути Феррару, було більш ніж легковажне. Але щастя сприяло йому, і сталася ще одна подія, ніби на те, щоб йому не довелося розплачуватися за свій невдалий вибір: допоміжні війська папи були розгромлені під Равенною, але швейцарці, виступивши потім, усупереч усякій сподіванці його самого та інших, прогнали переможців, і вийшло, що він не потрапив у полон ні до ворогів, які повтікали, ні до своїх союзників, оскільки переміг не їхньою зброєю. Флорентійці, самі беззбройні, кинули десять тисяч французів

на взяття Пізи і наразили себе цим рішенням на більшу небезпеку, ніж у найважчу для них пору. Цісар константинопольський, обороняючись від сусідів, послав до Греції десять тисяч турків, які після закінчення війни не побажали піти звідти, і це було початком рабства Греції у бу-сурманів.

Отже, тільки той, хто хоче забрати у себе можливість перемагати, хай обирає ці війська, ще куди небезпечніші, ніж наймані. Загибель з ними неминуча, вони всі єдині і привчені коритися іншому, а не тобі, тоді як найманим загонам, щоб напасти на тебе після перемоги, треба і більше часу, і зручнішої нагоди, бо вони не є єдиним цілим, а взяті на службу й оплачені тобою; хтось третій, якого ти поставив їхнім командиром, не може зразу набути такої ваги, щоб тобі шкодити. Взагалі наймані війська небезпечні своєю боягузливістю, а підсобні — своєю доблестю.

Ось чому будь-який мудрий Державець завжди обходився власними силами і волів зазнавати поразки зі своїми, ніж перемагати з чужими, вважаючи перемогу, здобуту чужою зброєю, несправжньою. Я ніколи не побоюся послатися на Цезаря Борджу та його спосіб дії. Цей дук вступив до Романьї з підсобними військами, ведучи за собою лише французьких вояків, і взяв з ними Імолу й Форлі. Та оскільки ці загони здалися йому не вельми надійними, він удався до найманців, вважаючи їх не такими небезпечними, і найняв Орсіні та Вітеллі. Коли потім насправді вони виявилися непевними, невірними і небезпечними, він їх розпустив і обмежився власними силами. Можна одразу помітити різницю між тими і тими військами, якщо порівняти вагу дука, коли в нього були спершу самі тільки французи, потім Вітеллі й Орсіні, і коли він залишився зі своїми вояками сам собі паном. Слава про нього все розросталася. Зроду його по-справжньому не шанували, поки всякому не стало ясно, що він повновладний начальник своєї армії.

Я не хотів обійти недавні італійські приклади, але не хочу пропустити і Герона Сиракузького, бо він — один із названих мною вище: поставлений сиракузцями, як я сказав, на чолі їхнього війська, він швидко збагнув, що ці наймані війська зайві, оскільки начальники їхні були на зразок наших, італійських. Вважаючи, що він не може ні залишити їх у себе, ні відпустити, він звелів їх усіх пору-

на взяття Пізи і наразили себе цим рішенням на більшу небезпеку, ніж у найважчу для них пору. Цісар константинопольський, обороняючись від сусідів, послав до Греції десять тисяч турків, які після закінчення війни не побажали піти звідти, і це було початком рабства Греції у бу-сурманів.

Отже, тільки той, хто хоче забрати у себе можливість перемагати, хай обирає ці війська, ще куди небезпечніші, ніж наймані. Загибель з ними неминуча, вони всі єдині і привчені коритися іншому, а не тобі, тоді як найманам загонам, щоб напасти на тебе після перемоги, треба і більше часу, і зручнішої нагоди, бо вони не є єдиним цілим, а взяті на службу й оплачені тобою; хтось третій, якого ти поставив їхнім командиром, не може зразу набути такої ваги, щоб тобі шкодити. Взагалі наймані війська небезпечні своєю боягузливістю, а підсобні — своєю доблестю.

Ось чому будь-який мудрий Державець завжди обходився власними силами і волів зазнавати поразки зі своїми, ніж перемагати з чужими, вважаючи перемогу, здобуту чужою зброєю, несправжньою. Я ніколи не побоююся послатися на Цезаря Борджу та його спосіб дії. Цей дук вступив до Романи з підсобними військами, ведучи за собою лише французьких вояків, і взяв з ними Імолу й Форлі. Та оскільки ці загоны здалися йому не вельми надійними, він удався до найманців, вважаючи їх не такими небезпечними, і найняв Орсіні та Вітеллі. Коли потім насправді вони виявилися непевними, невірними і небезпечними, він їх розпустив і обмежився власними силами. Можна одразу помітити різницю між тими і тими військами, якщо порівняти вагу дука, коли в нього були спершу самі тільки французи, потім Вітеллі й Орсіні, і коли він залишився зі своїми вояками сам собі паном. Слава про нього все розросталася. Зроду його по-справжньому не шанували, поки всякому не стало ясно, що він повновладний начальник своєї армії.

Я не хотів обійти недавні італійські приклади, але не хочу пропустити і Гієрона Сиракузького, бо він — один із названих мною вище: поставлений сиракузцями, як я сказав, на чолі їхнього війська, він швидко збагнув, що ці наймані війська зайві, оскільки начальники їхні були на зразок наших, італійських. Вважаючи, що він не може ні залишити їх у себе, ні відпустити, він звелів їх усіх пору-

бати, а потім уже вів війну власними, а не чужими силами. Нарешті, я хочу згадати один образ із Ветхого Завіту, саме доречний тут. Коли Давид запропонував Саулу вийти на бій з Голіафом, філістимлянином, то Саул, щоб підбадьорити його, озброїв його своїм власним обладунком, але коли Давид приміряв його, то відмовився, кажучи, що він з ним не може бути цілком певним себе, а тому хоче йти на ворога зі своєю пращею і ножем. Справді, чуже озброєння або сповзає з тебе, або муляє. Карл VII, батько короля Людовіка XI, який визволив завдяки фортуні і власним силам Францію від англійців, зрозумів необхідність мати свої війська і звелів указом утворити в своєму королівстві постійні кінні й піші загони. Згодом син його, король Людовік, порозпускав піхоту і став наймати швейцарців. Ця помилка, за якою сталися інші, була, як наочно видно нині, причиною лиха цього королівства. Прославивши швейцарців, він принизив цим свої війська, піхоту розпустив зовсім, а кінноту зробив залежною від чужої зброї. Вона звикла воювати разом зі швейцарцями і була певна, що без них перемагати не може. Ось так і вийшло, що французи не годяться проти швейцарців, а без швейцарців не витримують бою з супротивником. Отож війська Франції вже стали змішаними, почасти найманими, почасти власними; такі сили загалом куди кращі, ніж просто допоміжні чи просто наймані, але набагато гірші від власних. Наведеного прикладу досить, бо королівство Французьке було б непереможне, якби приписи Карла розроблялися чи збереглися. Але недолугий розум людей затіває справи, які, заповідаючи вигоду в дану хвилину, не виявляють прихованої в них отрути, як я вже казав вище про сухоти.

Проте володар, який хоч і вміє розпізнавати зло в зародку, рідко має в собі справжню мудрість, бо ця мудрість дається лише небагатьом. Якщо подумати про початок краху Римської імперії, то виявиться, що він стався лише тому, що почали наймати на військову службу готів. Так підвереджувалися потроху сили Римської імперії, і вся її доблесть передалася варварам. Отож звідси я висновую, що без власних військ жодна держава не почуває себе в безпеці, навпаки, вона завжди кинута напризволяще, не маючи тієї сили, яка захистила б її в лихоліття. Мудрі люди завжди думали й говорили, що «нема нічого такого слаб-

кого і примарного, як слава про могутність, не утверджену на власних силах». Власні ж бо війська — це ті, які набрані або з підданців, або зі співгромадян, або з людей, завдячених чимось тобі одному, всі інші — наймані або допоміжні. Кошти для створення власних військ знайдуться завжди, якщо вдуматися в порядки чотирьох державців, названих мною вище, і подивитися, як Філіпп, батько Олександера Великого, і багато республік і князів створювали і влаштовували свої збройні сили. Я всюди посилаюся на їхні приклади.

РОЗДІЛ ХІV

ЯК ТРЕБА ДЕРЖАВЦЕВІ ПОСТАВИТИ ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ

Отож Державець не повинен мати іншої мети, іншої думки, ніякої справи, яка стала б його ремеслом, окрім війни, її порядків і правил, бо це — єдине ремесло, гідне властителя. В ньому така сила, яка не тільки тримає біля керма тих, хто народився монархом, але нерідко підносить на трон простих людей. І навпаки, можна бачити, що коли монархи думають більше про життєві утіхи, ніж про зброю, вони позбуваються своїх володінь. Головна причина втрати ними держави — нехтування військового ремесла, а умова приходу до влади — мистецтво в цій справі. Франческо Сфорца потугою зброї став із простої людини дуком Міланським, а сини його, які уникали труднощів ратного життя, навпаки, поставали з дуків простими людьми. Адже одна з причин лиха, що спостигає тебе, якщо ти беззбройний, — та, що тебе зневажають. Це — ганьба, якої Державець повинен остерігатися, як буде сказано нижче. Справді, між озброєним і беззбройним нема ніякої відповідності; безглуздо, щоб озброєний корився добровільно беззбройному або щоб беззбройний був у безпеці серед озброєних челядників. Звісно, якщо один зневажає, а другий підозрює, то годі їм разом добре робити одну справу. Тому якщо Державець не розуміється на військовій справі, то, окрім іншої притуги, про що уже сказано, він не може ні викликати у своїх вояків пошани до себе, ні покластися на них.

Отож Державець ніколи не повинен відриватися від занять справами військовими (а під час миру йому треба

більше вправлятися, ніж на війні); цього він може досягти двома способами: вправлятися на ділі чи подумки. Щодо інших справ, то Державець, окрім турботи про те, щоб його люди були в порядку й добре навчені, має постійно бувати на полюванні, привчати в такий спосіб тіло до труднощів і водночас пізнавати природу місцевості, приглядатися, де височіють гори, сходяться долини, лежать рівнини, знати властивості річок і боліт і ставитися до цього з якнайбільшою увагою. Така наука корисна подвійно. По-перше, Державець докладно вивчає свою країну й може краще зрозуміти, як її захищати; по-друге, завдяки знайомству з цими місцями і звичці до них він легко розбирається в будь-якій іншій місцевості, яку йому трапляється побачити вперше; адже, наприклад, пагорби, долини, рівнини, річки, болота Тоскани та інших земель мають деяку схожість, так само як знання місцевості в одній країні помагає ознайомленню з нею в інших країнах.

Державець, якому бракує цього досвіду, не має першої прикмети воєначальника, а саме: вміння переслідувати ворога, ставати табором, водити війська, командувати боєм і успішно для себе облягати міста. Вихваляючи Філопомена, ахейського вождя, дієписці, між іншим, особливо підносили його за те, що мирного часу він думав лише про засоби, як вести війну; гуляючи з приятелями, він часто зупинявся і так з ними розмовляв: якби ворог стояв на тому пагорбі, а ми з нашим військом розташувалися тут, то хто з нас мав би перевагу? Як можна було б іти проти них, зберігаючи бойові шики? Що слід було б робити, якби нам довелося відступити? Як треба було б його переслідувати, якби відступав він? Так він під час прогулянки розбирав з друзями можливі всі випадки, які можуть статися з військом, вислуховував їхню думку, висловлював свою, підкріплюючи її доказами. Завдяки цим ненастанним роздумам ніколи під його орудою не могло статися з військами такої прикрості, за якої він потрапив би у безвихідь.

Щодо розумових вправ, то Державець повинен читати історію й зосереджуватися в ній на діяннях великих мужів, розглядати їхні вчинки на війні, вивчати причини їхніх перемог і поразок, щоб не допуститися помилок одних і наслідувати приклад інших; найважливіше йому чинити, як уже чинив колись той або той видатний муж, який брав

за взірещь когось із славних і звеличених в історії, чие життя і подвиги завжди були у нього перед очима. За переказами, Олександр Великий наслідував Ахілла, Цезар — Олександера, Сципіон — Кіра. Хто читає Кірів життєпис, написаний Ксенофонтом, той бачить потім у життєписі Сципіона, настільки це наслідування сприяло його славі і як він у чесноті, привітності, людяності й щедрості керувався ділами Кіра, описаними Ксенофонтом.

Такими самими шляхами має ходити мудрий правитель і ніколи не байдикувати мирного часу, а старанно накопичувати сили, щоб бути міцним у дні невдач, отож-бо, якщо доля одвернеться од нього, щоб він був готовий відбити її удари.

РОЗДІЛ XV

ПРО РИСИ, ЗА ЯКІ ЛЮДЕЙ,

А НАЙБІЛЬШЕ ДЕРЖАВЦІВ, ХВАЛЯТЬ АБО ГУДЯТЬ

Залишається тепер розглянути, як треба Державцеві чинити і обходитися з підданцями і друзями.

Оскільки я знаю, що про це писалося вже немало, то боюся здатися зарозумілим, якщо писатиму про те саме, позаяк при обговоренні цього предмета я найбільше відбіжу од поглядів своїх попередників. Одначе моє завдання — це написати щось корисне для того, хто це зрозуміє, тому мені і здавалося за краще шукати справжньої, а не уявної сутності речей. Багато хто понавигадував республіки і князівства, зроду не бачені і про які насправді нічого не було відомо. Але така велика відстань від того, як ми живемо, до того, як треба жити, що людина, яка забуває, що робиться задля того, що треба робити, швидше готує собі загибель, ніж порятунок. Адже той, хто хотів би завжди сповідувати віру в добро, неминуче загине серед такої маси людей, чужих добру. Тому Державцеві, щоб утриматися, необхідно навчитися вміння бути недоброчесним і користуватися чи не користуватися цим, виходячи з потреби.

Отож, залишаючи осторонь усі вигадки про Державця і міркуючи про речі, що бувають насправді, я скажу, що всім людям, про яких заведено говорити, а надто державцям, як поставленим вище за інших, приписуються певні прикмети, які приносять їм осуд чи хвалу; так, один вважається щедрим, інший скнарим (я користуюся тут тос-

канським виразом «скнарий», оскільки «жадібний» означає нашою мовою і того, хто намагається здобути хоча б грабунком, «скнарою» ми називаємо людину, яка надто боїться користуватися своїм); цей має славу благодійника, той хижака; цей жорсткий, той милостивий; цей зрадливий, той вірний; цей зніжений і боязкий, той грізний і сміливий; цей привітливий, той пихатий; цей розпусний, той чеснотливий; цей щирий, той лукавий; цей крутий, той поступливий; цей статечний, той легковажний; цей побожний, той безвірник тощо. Всякий, я знаю, погодиться, що було б справжнім скарбом, якби знайшовся Державець, який з усіх названих прикмет мав би лише ті, які вважаються хорошими. Та оскільки неможливо ні мати їх усі, ні виявляти їх до решти, бо цього не дозволяють умови людського життя, то Державець має бути настільки мудрий, щоб умів не дати себе зганьбити тими вадами, через які міг би втратити владу, і стерегтися, як може, перед іншими; якщо ж він не в змозі цього зробити, то може дати собі волю без особливих вагань. Нарешті, хай він не боїться стягнути на себе ганьбу за ті хиби, без яких важко врятувати державу; адже якщо вникнути як слід у все, то знайдеться щось, що здається чесною, але вірність їй була б загибеллю для Державця; знайдеться інше, що здається вадою, але, дотримуючись її, Державець прийде до безпеки й успіху.

РОЗДІЛ XVI ПРО ЩЕДРІСТЬ І ОЩАДЛИВІСТЬ

Отож я почну з перших названих вище прикмет і скажу, як добре було б здобути славу щедрого. Одначе щедрість, виявлена так, що вона за тобою визнається, тобі зашкодить, бо якщо вона робитиметься зі справжною чесною і як треба, то про неї не дізнаються і тебе не облишить лиха слава скупаря. Тому, якщо хочеш зберегти серед людей ім'я щедрого, тоді треба не занехати нічого, щоб жити пишно і бучно, і то настільки, що такий Державець завжди витратить на такі справи всі свої кошти і, зрештою, якщо захоче зберегти славу щедрості, муситиме визискувати народ, здирати податки і йти на все, що можна, аби лиш добути грошей. Це потроху зробить його ненависним для підданців, і оскільки він збідніє, то ніхто його не ша-

нуватиме; з такою щедрістю, скривдивши багатьох, обдарувавши лише кількох, він дошкульно відчує першу ж скруту і загине від найменшої небезпеки; якщо ж він це зрозуміє і захоче зупинитися, то зараз же наразиться на звинувачення в скнарості. Тим-то, якщо Державець не може, не шкодячи собі, так виявити цю чесноту щедрості, щоби про неї знали, то, якщо він розсудливий, не треба йому боятися прізвиська скнари, — адже з часом його завжди вважатимуть щедрішим, коли побачать, що завдяки його ошадливості йому вистачає наявних прибутків; що він може захищатися від тих, хто воює з ним, і йти в походи, не обтяжуючи народ. Отож він буде щедрим для всіх, у кого нічого не забирає, а таких переважна більшість, а скупим для тих, кому не дає, себто для небагатьох. У наші часи ми бачили, що великі чини й вичини вершили тільки ті, кого вважали скнарами, інші пропали. Папа Юлій II, який скористався славою щедрості, щоб зійти на престол, потім і не думав триматися за неї, бо йому треба було вести війни.

Нинішній король Франції вів стільки воєн, не обкладаючи своїх підданців великими поборами, тому що завдяки його тривалій ошадливості було покрито всі величезні видатки. Нинішній король Іспанії не міг би ні почати, ні успішно завершити стільки справ, якби його вважали щедрим.

Отож Державцеві, щоб не руйнувати своїх підданців, щоб мати змогу захищати себе, не стати бідним і зневаженим, не бути змушеним зробитися хижим, слід дуже мало зважати на прізвисько скупаря, бо це одна з тих вад, завдяки якій він царює. І якщо хтось скаже: Цезар досяг вищої влади щедрістю, і багато інших дійшли до верховин, оскільки були і мали славу щедрих, то я на це відповім: або ти уже Державець, або ще тільки на шляху до влади. В першому випадку щедрість шкідлива, у другому, безперечно, необхідно вважатися щедрим. Цезар же був одним із тих, хто хотів добитися панування над Римом. Але якби він, діставши владу, прожив ще довго і не зменшив цих витрат, то зруйнував би імперію. Але хтось міг би заперечити: багато тих, хто мав славу особливо щедрого, поробилися державцями і звершили з військами великі подвиги. Я тобі відповім: або Державець тратить кошти свої і своїх підданців, або чужі. В першому разі він має бути

ощадливим, у другому — не можна змарнувати ні одної нагоди до щедрості. Державцеві, який вирушає в похід з армією, живе лупом, грабунками, чужим добром, ця щедрість необхідна, інакше за ним не пішли б його вояки. За рахунок того, що не належить ні тобі, ні твоїм підданцям, можна бути куди гойнішим, як були Кір, Цезар та Олександр: адже розкрадання чужого майна не ущерблює твоєї слави, ба навіть дещо додає до неї; шкодить тільки розтринькування свого. Ніщо так не виснажує тебе, як щедрість. Виявляючи її, ти втрачаєш здатність виявляти її надалі і стаєш бідним і зневажуваним або, намагаючись уникнути нуждоти, робишся хижим і ненависним. А найбільше, чого Державець має остерігатися, це викликати до себе зневагу і ненависть, а щедрість веде тебе і до того, і до того. Тим-то мудріше залишитися з іменем скупця, що хоча і стягає на тебе неславу, але не ненависть, ніж бажаючи бути названим щедрим — неминуче дістати ім'я хижака, а це — безчестя й ненависть.

РОЗДІЛ XVII ПРО ЖОРСТОКІСТЬ І МИЛОСЕРДЯ І ПРО ТЕ, ЩО КРАЩЕ: ЩОБ ТЕБЕ ЛЮБИЛИ ЧИ ЩОБ ТЕБЕ БОЯЛИСЯ

Переходячи до інших прикмет, згаданих раніше, я скажу, що кожен повелитель повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким. Однак треба застерегти від недоречного вияву цього милосердя. Цезар Борджа став нещадним, а проте його жорстокість відродила Романью, об'єднала її, вернула до миру і вірності. Якщо вдуматися як слід, то виявиться, що він був куди милостивіший від флорентійців, які, боячись зажити слави жорстоких, дозволили зруйнувати Пістойю. Отож Державець не повинен боятися, що його ославлять безжалюбно, коли йому доведеться утримати своїх підданців у єдності і вірності. Адже, покаравши тільки кількох для прикладу, він буде милостивіший за тих, хто своєю надмірною поблажливістю попускає розвинутися безладдю, яке породжує убивства чи грабунки: це звичайно потрясає цілу громаду, а кари, накладені Державцем, падають на окрему людину. З усіх властителів новому Державцеві найважче за інших уникнути славу жорстокого, оскільки нові держави оточені

небезпеками. Тому Вергілій устами Дідони виправдує не-людяність її правління тим, що воно нове, і мовить:

*Долі тягар і недавність держави примушують владно
Так учиняти і скрізь стерегти широчезні кордони*¹.

Все ж Державець має бути обачним у своїй довірливості і вчинках, не лякатися себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозріливість не зроби-ла його нестерпним.

Звідси виникла суперечка, що краще: щоб його люби-ли, а не боялись, чи навпаки. Відповідають, що бажано було б і те, і те. Але оскільки поєднати це важко, то куди краще навіювати страх, ніж бути любимим, якщо вже без чогось одного довелось б обійтися. Адже про людей зага-лом можна сказати, що вони невдячні, непостійні, ли-цемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи. Поки їм робиш добро, вони всі твої, пропонують тобі свою кров, майно, життя, дітей, все це доти, доки потреба да-лека, як я уже сказав, але тільки-но вона починає набли-жатися, люди вчиняють бунт. Державець, який повністю покладається на їхні слова, вважаючи непотрібними інші заходи, пропаде. Річ у тім, що дружба, здобута грішми, а не величчю й шляхетністю душі, хоч і купується, але на-справді її нема, і коли настане час, на неї розраховувати годі; при цьому люди менше бояться образити людину, яка викликала любов, ніж того, хто діяв страхом. Адже любов тримається узами вдячності, але оскільки люди ли-хі, то ці узи рвуться при всякій слухній для них нагоді. Страх же ґрунтується на боязні перед карою; він не поли-шає тебе ніколи.

Однак Державець повинен навіювати страх таким чи-ном, щоб коли й не заслужити любові, то уникнути нена-висті, бо цілком можливо страхати і водночас не стати ненависним. Він завжди цього доб'ється, якщо не займе ні майна громадян і підданців, ні дружин їхніх. Коли до-ведеться все-таки пролити чийсь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого майна, бо люди скорше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини.

¹ Переклад Михайла Білика.

Крім того, привід забрати майно завжди підвернеться, і той, хто починає жити грабунком, завжди знайде привід захопити чуже; навпаки, нагоди пролити кров куди рідші і трапляються не так швидко.

Коли ж Державець виступає з військом і під його рукою багато вояків, тоді, безумовно, треба не бентежитися славою жорстокого, бо без цього в війську зроду не буде ні єдності, ні готовності до дії. Серед чудових подвигів Ганнібала відзначається, що у величезному війську, де змішалася безліченна безліч людей різних племен, війську, поведеному на війну в чужу країну, ніколи — чи в дні удач, чи нещастя — не зчинилося ні взаємних чвар, ні ремства проти вождя. Так могло бути лише завдяки його нелюдській суворості, яка вкупі з безмежною доблестю робила його в очах вояків кумиром і пострахом; без цього інших прикмет Ганнібала було б недостатньо, щоб справляти таке враження. Письменники недостатньо вдумливі, з одного боку, захоплюються цими його діяннями, а з другого — засуджують їхню головну причину. Що інших його прикмет справді було б мало, можна бачити на прикладі Сципіона — найрідкіснішого мужа не тільки свого часу, а й усіх часів, куди тільки сягає пам'ять, чиї війська збунтувалися в Іспанії. Це сталося не інакше, як від надмірної його поблажливості, що дала солдатам волі більше, ніж це допустимо з військовою дисципліною. За це він мусив вислухати в сенаті докори Фабія Максима і був названий розбещувачем римського війська. Локрійці, розбиті одним з легатів Сципіона, не дістали від нього захисту, зухвалість легата залишилася безкарною, і сталося це від безпечної вдачі Сципіона. Дійшло до того, що, бажаючи заступитися за нього, хтось сказав у сенаті, що є багато людей, які швидше помиляться самі, ніж зуміють виправити промахи інших. Така вдача з часом кинула б тінь на славу Сципіона, якби він довше стояв при владі, але оскільки він жив під правлінням сенату, то ця шкідлива риса його не тільки залишилася прихованою, але навіть пішла йому на славу.

Повертаючись до того, що треба Державцеві, щоб його любили або боялись, я роблю такий висновок: оскільки люди люблять, коли це їм до вподоби, а бояться по волі властителя, то мудрий Державець повинен спиратися на

те, що залежить від нього, а не на те, що залежить від інших. Треба тільки, як я вже казав, зуміти уникнути людської ненависті.

РОЗДІЛ XVIII ЯК ВЛАДАРИ ПОВИННІ ДОТРИМУВАТИСЯ СВОГО СЛОВА

Кожен розуміє, як похвально для володаря виконувати дане слово і жити правдою, а не лукавством. Одначе, як показує наш досвід, великі справи вершили саме ті владарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, уміли спритно дурити простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отож треба знати, що боротися можна двома способами: з допомогою законів і з допомогою сили. Перший спосіб притаманний людині, другий — звірам. Та оскільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому владареві необхідно навчитися бути не лише людиною, а й звіром. Цього приховано навчали владарів античні письменники, розповідаючи, як Ахілл та багато інших вождів були віддані на виховання кентаврові Хіронові, щоб вони пройшли його сувору науку. Тобто мати за наставника напівзвіра-напівлюдину — це означає, що владар повинен взяти собі щось від вдачі і людини, і звіра. Одне підпирає друге.

Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти сітей, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сильце, і левом, щоб лякати вовків. Покладатися лише на одну лев'ячу силу, значить, нічого не розуміти. Отже, розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі нема чого справджувати слово, дане їм. У владаря завжди знайдуться законні причини для виправдання. Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство владарів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по-лисячому,

той і виграв. Одначе треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати.

Хочеться навести один недавній приклад. Усі вчинки і помисли Олександера VI були спрямовані на те, щоб ошукувати людей. І завжди він знаходив простаків, яких можна було піймати на гачок. Ніхто більше за нього не розсипав таких щедрих обіцянок, не давав таких палких присяг і ніхто менше за нього їх не виконував. Одначе йому завжди вдавалися будь-які ошуканства, бо він добре знав світ.

Отже, владареві зовсім не обов'язково мати всі ці згадані чесноти, але обов'язково треба поводитися так, ніби він їх має. Більше того, я наважуся навіть сказати, що коли він має ці чесноти і завжди згідно з ними чинить, то це небезпечно, і що завжди краще тільки вдавати, ніби ти їх маєш. Владар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, ширим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб при потребі він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки. Дуже важливо зрозуміти ось що: владар, а надто новий владар, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу. бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вмючи вдатися, якщо це необхідно, до зла.

Отож владар має особливо стерегтися сказати хоч одне слово, яке б суперечило п'яти названим вище чеснотам, щоб, слухаючи його і дивлячись на нього, завжди здавалося, ніби владар — весь благочестя, вірність, людяність, щирість, побожність. Видимість цієї останньої чесноти найважливіша. Люди взагалі судять більше на око, ніж на дотик. Дивитися може всякий, а торкатися — лише декотрі. Кожен бачить тебе так, як ти йому здаєшся, тільки декотрі можуть відчувати, який ти насправді, і ці декотрі навряд щоб виступили проти думки більшості, підпертої могутністю влади. Зрештою, про діла всіх людей і найбільше — владарів, якщо владарі тільки підсудні, судять з успі-

хів. Владареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку — засоби завжди зладуться всім чесними і похвальними, бо юрбі важливий тільки успіх. Світ простацький, і це видно лише тоді, коли юрбі нема на кого спертися. Один сучасний владар, чийого імені краще не називати, завжди проповідує тільки мир і чесність, хоч насправді він їм заклятий ворог. Аби він зберігав мир і чесність, то не раз уже позбувся б і слави, і трону.

РОЗДІЛ ХІХ

ЯК УНИКАТИ ЛЮДСЬКОЇ ЗНЕВАГИ Й НЕНАВИСТІ

Я вже сказав, які прикмети найважливіші для владаря. Говорячи про всі інші прикмети, я хочу об'єднати їх, керуючись таким спільним правилом: владар, повторюючи ще раз, повинен намагатися уникати всього, що викликало б до нього загальну ненависть і зневагу. Виконуючи це правило, владар завжди буде на висоті і йому тоді не страшні ніякі інші докори. Найбільше владаря починають ненавидіти тоді, коли він зазіхає на майно і жінок своїх підданців. Це треба пам'ятати. Доки в народі не віднімають ні майна, ні честі, доти він спокійний. Доводиться тільки боротися з небагатьма честолюбцями, яких можна легко приборкати тим чи іншим способом. Владаря зневажають тоді, коли він має славу непостійної, легковажної, зніженої, слабодухої, нерішучої людини. Цих вад владар повинен остерігатися, як підводного каміння, намагаючись показати в своїх діях велич і мужність, розважливість і твердість. У стосунках зі своїми підданцями бажано, щоб його присуд завжди був непохитний і щоб усі знали, що його годі комусь ошукати чи перехитрувати.

Владар, що викликає таку думку про себе, завжди буде у великій пошані, а проти того, хто в пошані, важко учинити змову і важко його розбити, якщо знають, що він видатний муж і великий авторитет для людей. Річ у тім, що владареві можуть загрозувати дві небезпеки: одна, внутрішня, з боку підданців, а друга, зовнішня, від чужоземних можновладців. Від другої захищаються з допомогою доброго війська і добрих союзників. Якщо є добре військо, завжди знайдуться й добрі союзники, і внутрішнє становище завжди буде міцне, якщо міцне становище зовнішнє, аби лише якась змова не викликала чвар. При по-

гіршенні зовнішніх стосунків владар завжди зуміє відбити ворожий напад, якщо він правив і жив так, як я казав, і якщо він не розгубиться при цьому. За приклад може бути хоча б той-таки Набіда Спартанський. Якщо ж немає загрози від чужинців, то треба дивитися, щоб не змовлялися таємно проти тебе твої ж такі підданці. Від цього владар може цілком уберегтися, намагаючись не викликати в людей ненависті й зневаги до себе й залагоджуючи справи так, щоб народ був задоволений ним. Останнє найголовніше, як я вже не раз про це казав. Найкраще, чим може захистити себе від змов владар, це не будити до себе загальної ненависті; адже змовники завжди вірять, що вбивство владаря порадує народ. Якщо ж вони бояться народного обурення, то навряд щоб зважилися виступити, бо сама змова пов'язана з величезною небезпекою. Як видно з історії, змов було дуже багато, та лише декотрі з них закінчилися вдало. Річ у тім, що змовник не може бути одинаком і повинен шукати серед невдоволених людей собі спільників. Але, розкривши душу якомусь невдоволеному, ти даєш йому змогу відзначитися, бо, виказавши тебе, він може сподіватися на всілякі блага. Бачачи з одного боку певну вигоду, а з другого сумнівну й небезпечну затію, цей спільник повинен бути вірним другом тобі або зятятим ворогом владаря, щоб не зрадити тебе. Коротше кажучи, за плечима змовника немає нічого, окрім страху, підозрілості, побоювання кари, і це його зв'язує, за владарем же стоїть велич трону, закони, захист друзів і держави, і це його охороняє. До того ж, якщо владар користується повагою в народі, то важко уявити, щоб хтось наважився на змову проти нього. Адже змовник звичайно ризикує ще до здійснення свого лихого наміру, а добившись успіху, він повинен боятися народу, ворожого до нього, а від народу ніде не втечеш.

Прикладів можна було б навести безліч, але я вдовольнюся тільки одним, взятим з часів наших батьків. Коли правитель Болоньї, месер Аннібале Бентівольйо, дід нинішнього месера Аннібале, був забитий Каннескі, організатором змови проти нього, і з усієї династії живим залишився тільки месер Джованні, літами ще немовля, то зараз же після вбивства народ повстав і перебив усіх Каннескі. А все тому, що Бентівольйо любили болонці. Любили так, що, позбувшись зі смертю Аннібале правителів цієї дина-

стії і дізнавшись, що у Флоренції живе нащадок роду Бен-тівольйо, під ім'ям сина коваля, болонці вирушили туди й передали йому трон. Він правив, поки месер Джованні не досягнув віку, потрібного для владаря.

Отож владареві, якщо він популярний у народі, нема чого боятися змов. Але якщо люди за щось його незлюбили, тоді жди лиха від усіх і кожного. Держава міцна й мудрий владар там, де намагаються не озлобляти панство і водночас годити народів. Бо це найголовніше для правителя.

У наші часи Франція — це королівство з найкращими порядками і владою. Свобода й безпека короля гарантуються дуже багатьма інституціями. Перша з них — парламент. Той, хто заснував це королівство, добре знав, як любить пишатися знать і як ненавидить цю знать простий народ. Щоб приборкувати сваволю панства і заспокоїти недовіру до нього простолюду, не наражаючи при цьому короля на ремство знаті, якби він заступився за народ, і на ремство народу, якби він потурав знаті, він поставив третю владу. Ця третя влада зуміла, ні в кого не викликаючи невдоволення королем, урозумляти сильних людей і захищати малих. Для безпеки короля і королівства годі було придумати щось краще за цей лад. Звідси можна вивести добру науку: всякі неприємні справи владарі повинні передавати на розв'язання іншим, а милості виявляти самим. Я знов приходжу до висновку, що владар мусить шанувати знать, але не викликати ненависті народу.

Можливо, багатьом здається, що цю думку можна спростувати прикладами життя і смерті деяких римських цезарів, тих, хто, незважаючи на чудову поведінку і велику силу душі, втратив скіпетр або загинув від рук зловмисників. Щоб відповісти їм, я розгляну, які з них були правителі, і покажу, що причини їхньої загибелі не суперечать сказаному вище. Для цього досить узяти підряд кількох цезарів, що змінювали один одного на троні, починаючи від Марка-філософа до Максиміна, тобто Марка, сина його Коммода, Пертінакса, Юліана, Севера, його сина Антонія Каракалли, Макріна, Геліогабала, Олександера і Максиміна. Передусім відзначимо, що коли іншим державам доводилося приборкувати лише свавільну знать і непокірний народ, то римські цезарі мали ще один клопіт: вони мусили терпіти кровожерних і жадібних солдатів. Ось у чо-

му і криється причина загибелі багатьох правителів. Годі було задовольнити одночасно солдатів і народ. Адже народ, люблячи спокій, любив мирних імператорів, солдати ж любили войовничого владаря, такого, хто був би свавільним, жорстоким і хижим. Вони під'юджували його проти народу, щоб мати змогу дістати подвійний жолд і наситити свою жадібність і кровожерність. Ось так і виходило, що коли цезарі не мали від природи або не здобували своїм хистом достатнього впливу для того, щоб тримати в руках солдатів і народ, то вони гинули. Більшість із них, надто ті, кому сидіти на троні було новиною, побачивши, як важко примирити ці дві протилежні партії, воліли потурати солдатам, мало бентежачись кривдами, чиненими народу. Таке рішення було слушне: оскільки правителі не можуть уникнути чиєїсь ненависті, вони повинні передусім намагатися уникнути ненависті загальної. Якщо цього не пощастить добитися, їм треба якось примудритися уникнути бодай ненависті тих, хто сильніший за інших. Тому новообрані цезарі повинні бути особливо щедрими на ласку, охочіше триматися солдатів, ніж народу. Щоправда, не всіх тут чекає успіх, це залежить від того, наскільки владар зуміє змусити солдатів шанувати себе.

Саме з цих причин Марк, Пертінакс та Олександр, люди скромного життя, поборники справедливості, вороги жорстокості, людяні й добрі, мали всі, окрім Марка, сумний кінець. Один Марк жив і помер у великій пошані, бо трон йому дістався у спадок, і він не потребував ні солдатського, ні народного визнання. А крім того, маючи багато чеснот, за які його шанували, він ціле своє життя тримав солдатів і народ у руках і ніколи не викликав ні ненависті, ні зневаги до себе. Але Пертінакс став цезарем проти волі солдатів; при звичаєні до розбещеного життя за імператора Коммода, ці солдати не могли винести дисципліни, введеної в армії Пертінаксом. Тому вони його зненавиділи, а потім ще й почали зневажати за його похилий вік. Ось так і став їхньою жертвою імператор на самому початку свого правління.

Тут треба зазначити, що ненависть породжується як добрими, так і лихими справами. Ось чому трапляється, як я вже казав, для збереження держави відходити від добродетності. Адже якщо всі ті, хто тримає тебе при владі, — народ, солдати чи панство, — звикли до розбеще-

ності, і тобі доводиться потурати їхнім примхам, задовольняти їх, то тоді добрі справи — вороги твої. Але повернімося до Олександера. Як зазначалося серед інших похвал його доброті, за чотирнадцять років правління цей імператор нікого не стратив без суду. Одначе, вважаючи його за людину зніжену і надто підвладну впливам матері, його почали зневажати, аж поки військові, змовившись, не вбили його.

Якщо тепер для контрасту згадати таких імператорів, як Коммод, Север, Антонін Каракалла й Максимін, то ми побачимо, що це були найбільші лиходії й хижаци. Задля вдоволення солдатів вони не зупинялися ні перед яким знущанням над людьми, і всі вони, крім Севера, закінчили погано. Север відзначався такою доблестю, що, незважаючи на гноблення народу, зумів, завдяки дружбі з солдатами, весь час панувати щасливо. Ця доблесть викликала захват у солдатів і народу, причому народ торопів перед ним, а солдати божествили його.

Оскільки для нового владаря його діла справді були великі й повчальні, я хочу коротко показати, як добре він умів наслідувати лиса і лева: цих звірів, як я вже згадував, повинен взяти собі за приклад кожен владар. Знаючи легкодухість цезаря Юліана, Север переконав свою армію, що стояла тоді в Славонії, піти на Рим і помститися за смерть Пертінакса, вбитого солдатами-преторіанцями. Під цим приводом, не виявляючи своїх честолюбних намірів, він рушив війська на Рим і був в Італії раніше, ніж там довідалися про його похід. Прибувши до Рима, він убив Юліана, після чого наляканий сенат обрав його цезарем. Щоб остаточно скорити собі всю імперію, Северові залишалося усунути двох суперників: начальника військ, розташованих в Азії, Песценнія Нігера, що проголосив себе цезарем, та командувача західної армії Альбіна, який теж зазіхав на трон. Оголошувати ворогами обох було небезпечно, тому Север вирішив напасти на Нігера й ошукати Альбіна. Останньому він написав, що хоче після свого обрання сенатом в імператори поділити з Альбіном трон. Север дарував Альбінові титул цезаря й ухвалою сенату зробив його співправителем. Усе це той сприйняв за чисту монету. Одначе потім, коли після перемоги й розправи над Нігером Север скорив Схід і повернувся до Рима, він почав нарікати у сенаті, що Альбін, невдячник, робив замах на його життя;

ось чому Север мусить вирушати в похід і покарати Альбіна. Він так і зробив, позбавивши його після походу в Галлію влади і життя.

У вчинках Севера можна побачити кровожерність лева і підступність лиса. Оскільки всі боялися й шанували Севера, та й серед солдатів він не викликав ненависті, то й не дивина, що він, людина нова, зумів утримувати таку імперію. Якщо його не зненавиділи в народі через побори, то лише завдяки його величезній славі. Його син Антонін теж своєю доблестю будив захват народу і любов солдатів. Цього загартованого в походах військового мужа, ворога вишуканих страв і всякої розніженості, божествили всі війська. Одначе він прославився таким нечуваним звірством і жорстокістю, що після винищення майже всього населення Рима і всього населення Олександрії його всі зненавиділи. Його почали боятися навіть ближні. Дійшло до того, що Антоніна забив центуріон перед очима солдатів. Між іншим, подібних замахів, спричинених відчайдушністю якогось сміливця, владар уникнути негоден. Кожен, хто зневажає смерть, може піти на вбивство, але владареві не слід боятися замахів, бо такі випадки дуже рідкі. Владар не повинен лише кривдити тих, чиїми послугами він користується і кого наближає до себе по службі. Антонін чинив якраз навпаки, він по-звірячому забив брата свого центуріона і щодня погрожував йому самому, залишивши його служити в особистій варті. Це й коштувало йому життя.

Щодо Коммода, то йому було дуже легко утримати владу, на радість народові і солдатам, як синові Марка, йому довелося йти лише шляхом батька. Але він був жорстокий і брутальний і, щоб мати змогу жити грабунком, дав цілковиту волю солдатам. З другого боку, забуваючи про свій ранг, він часто виходив на арену битися з глдіаторами й робив чимало інших негідних учинків, отож упав навіть в очах вояків. Зненавиджений народом і зневажений армією, він став жертвою змови і був убитий.

Залишається сказати про Максиміна. Людина це була вельми войовнича, тому після смерті Олександера солдати, незадоволені, як я вже казав, м'якосердістю вбитого, обрали цезарем Максиміна. На троні він пробув недовго, бо дві обставини пробудили ненависть і зневагу до нього: перша — це низьке походження з фракійських пастухів (це

було відомо всім і викликало загальне презирство), друга — це слава про нечувану жорстокість, здобута ним на початку правління, коли він, відклавши приїзд до Рима і вступ на імператорський престол, через своїх ставлеників натворив у столиці і в інших містах імперії чимало лиха. Пройнявшись презирством до Максиміана за його худородство і ненавистю за його страшні звірства, повсталася спершу Африка, потім сенат і римський народ, і, нарешті, збунтувалася ціла Італія. До невдоволених приєдналося його власне військо; під час невдалої облоги Аквілеї солдати, обурившись його жорстокістю і бачачи, що ніхто не любить його, не побоялися вбити Максиміана.

Я вже не згадуватиму ні Геліогабала, ні Макріна, ні Юліана, які одразу ж стали жертвами своєї цілковитої нікчемності. Для висновку скажу, що в наш час владареві не обов'язково годити солдатам. Якщо й доводиться з ними рахуватися, то це не біда, бо ні в кого з сучасних можновладців нема ні власних військ, ні гарнізонів у провінціях, як це було в Римській імперії. Отож, якщо тоді доводилося догоджати більше солдатам, ніж народу, то саме тому, що солдати були дужчі за народ. Тепер же для всіх владарів, окрім турецького й єгипетського султанів, краще догоджати народові, ніж солдатам, бо народ нині дужчий за солдатів. Турецького султана я залишаю осторонь, бо той завжди тримає при собі дванадцять тисяч піхоти й п'ятнадцять тисяч кінноти, від яких залежить безпека й міцність його імперії. Цьому правителеві необхідно зберегти їхню прихильність, відклавши всякі інші турботи. Таке саме становище й султана єгипетського. Так як він цілком у руках солдатів, йому доводиться турбуватися про збереження їхньої прихильності, не думаючи про народ. Між іншим, імперія султана єгипетського дуже різниться від усіх інших володінь, вона схожа хіба що на християнське папство, якби його не звати ні спадковим, ні новим володінням. Нашадками і панамі є і залишаються не сини старого правителя, а той, кого оберуть ті, хто має на це право. Оскільки цей порядок заведений віддавна, то єгипетську державу не можна назвати новою, у ній нема труднощів, характерних для нових держав. Адже хоч правитель новий, він поводитьсь як спадкоємець, бо форма правління залишається старою.

Повертаючись до нашої теми, скажу, що причиною загибелі названих цезарів — це зрозуміє всякий, хто задумається над викладеним вище, — були ненависть або зневага людей. Він зрозуміє, чому одні, діючи таким способом, закінчили щасливо, а інші, діючи другим, закінчили нещасливо. Бо для Перкінса й Олександера, як нових владарів, було марно і навіть згубно наслідувати Марка, повелителя правом слащини. Так само для Каракалли, Коммода й Максиміана було самогубством наслідувати Септімія Севера, оскільки у них не було достатньої сили, щоб іти його шляхом. Отож новий владар у новій державі не може йти за прикладом Марка і не треба йому наслідувати дії Севера. Від Севера краще навчитися, як засновувати державу, а від Марка — його вміння правити так, щоб держава стояла міцно й непохитно.

РОЗДІЛ ХХ

ШКІДЛИВО ЧИ КОРИСНО ВЛАДАРЯМ БУДУВАТИ ФОРТЕЦІ Й РОБИТИ БАГАТО ІНШИХ ПОДІБНИХ РЕЧЕЙ

Деякі владарі, добиваючись спокійного правління, обеззброювали своїх підданців. Інші роздмухували чвари по провінціях. Треті сіяли невдоволення проти самих себе. Деякі намагалися переманити на свій бік тих, хто здавався на початку правління ненадійним. Деякі зводили фортеці, а ще інші їх пустошили й руйнували. І хоча тут важко узагальнювати, не торкаючись особливостей країни, де було вжито подібних заходів, я все-таки дозволю собі висловитися на цю тему.

Навряд чи варто новому владареві обеззброювати своїх підданців. Навпаки, доставши у спадок їх беззбройними, краще озброїти їх. Адже одержана ними від тебе зброя стає твоєю зброєю, ті, кому ти не довіряв, робляться лояльними до тебе, а ті, хто ставився лояльно до тебе й раніше, прихилиються до тебе ще більше. А що озброїти всіх підданців годі, то, виявивши ласку тим, кому ти даєш зброю, можна вже вільніше чинити з іншими. Побачивши таке різне ставлення до людей, озброєні глибоче відчують, чим вони зобов'язані тобі. Решта ж подарує це тобі, визнаючи справедливим відзначити тих, хто ризикує більше і в кого

більше обов'язків. Коли ж ти обеззброюєш підданців, то цим ображаєш їх, показуючи, що з побоювання чи з недовіри ти в них сумніваєшся. А ця образа й цей сумнів викличуть ненависть до тебе. До того ж, щоб не залишитися самому беззбройним, тобі доведеться найняти чужих солдатів; а про їхню вартість я вже говорив. Та навіть якби вони й були гарні вояки, їх не досить, щоб захищати тебе від сильних ворогів і ненадійних підданців. Тому, як я вже сказав, новий владар у новій державі завжди організовував власну армію. Історія багата на такі приклади. Коли ж здобута нова держава приєднується як окрема частина до старої, то правителєві необхідно обеззброїти її мешканців, окрім тих, хто виступив за тебе. Але навіть цих прибічників поступово треба послабити, привчити до розніженості і взагалі влаштувати так, щоб усі збройні сили склалися з твоїх власних солдатів і щоб вони служили тобі та твоїй рідній землі.

Наші предки та інші мудрі люди любили повторювати, що утримувати Пістойю допомагають міжусобиці, а утримувати Пізу — фортеці. Тому вони розпалювали чвари в деяких провінціях, щоб легше панувати. Це могло й виправдувати себе, коли Італія була ще якоюсь цілістю. Але навряд щоб зараз виявився придатним такий підхід, бо я не вірю, щоб підрив єдності приносив користь. Навпаки, роз'єднані міста при наближенні ворога одразу впадуть, бо слабкіша партія завжди примкне до чужинців, а сильніша не зможе встояти.

Саме з цих міркувань, по-моєму, венеційці розпалювали у підвладних їм містах чвари гвельфів і гібеллінів, і хоч вони ніколи не допускали кровопролиття, а все ж підтримували цей розкол, щоб громадяни, поглинуті своєю сваркою, не об'єдналися проти них самих. Як бачимо, все це потім обернулося на їхню ж голову. Адже після поразки венеційців під Вайлою одна з цих партій осмілила і відняла у них всі володіння. Отже, така політика веде до послаблення владаря, бо в сильній державі не терплять таких угруповань. Вони вигідні лише в мирний час, коли, користуючись ними, можна легше панувати над підданцями, та тільки-но вибухає війна, стає одразу очевидно, наскільки це небезпечно.

Звісно, владарі стають великими, коли змітають усі перешкоди на своєму шляху. Тому новому владареві ніби для

возвеличення доля посилає більше ворогів, ніж владареві спадковому. Вона змушує його битися, щоб дати нагоду перемогти їх і піднятися ще вище. Виходячи з цього, багато хто думає, ніби розумний владар повинен при зручній нагоді хитро підбурювати проти себе ворогів, щоб, подолавши їх, ще більше прославитися.

Для владарів, особливо нових, часто виявлялися кориснішими й вірнішими ті люди, які на початку їхнього правління здавалися ненадійними, ніж ті, хто спершу тишився їхньою довірою. Владар Сієни Пандольфо Петруччі правив своєю державою, спираючись більше на тих, кому він зразу не довіряв, ніж на людей лояльних. Але тут не можна узагальнювати, бо все залежить від конкретних обставин. У всякому разі, владареві не становитиме труднощів залучити на свій бік тих, хто на початку правління був його ворогом, а потім сам став потребувати його підтримки. Вони знають, що розвіяти упередженість до них владаря можна тільки ділами, отож намагаються служити їм особливо старанно. Тому владар завжди матиме більше користі від них, а не від тих, хто надто переконаний у його доброму ставленні до них і через це занедбує його інтереси. У зв'язку з цим я закликаю правителів, котрі прийшли до влади з допомогою заколотників, добре подумати, чим ті керувалися, допомагаючи їм. Якщо ними керує не любов до підтриманих владарів, а лише невдоволення колишньою владою, то новому повелителеві навряд чи пощастить зберегти з ними дружбу, бо він не зможе задовольнити їх. Виявляючи цілі таких людей на прикладах давньої і сучасної історії, владар побачить, що йому легше здобути друзів серед прихильників старого порядку, тобто серед його ворогів, а не серед тих, хто через невдоволення режимом зробився його спільником і допоміг йому захопити владу.

Для зміцнення своєї безпеки владарі завжди будували фортеці, щоб відбити охоту у ворога нападати на них і щоб зупинити його перший натиск. Ця тактика похвальна, бо нею користувалися ще в античні часи. Одначе в наші дні ми бачили, як месер Нікколо Вітеллі зрівняв із землею дві фортеці в Чітта-ді-Кастелло, щоб утримати це місто. Гвідо Убальдо, герцог Урбіно, відвоювавши в Цезаря Борджи свої володіння, зруйнував дощенту всі фортеці цієї про-

вінції — він вважав, що без них ворогам буде важче знов позбавити його влади. Так само вчинили й Бентівольйо після свого повернення до Болонї. Отож, залежно від обставин, фортеці бувають потрібні чи непотрібні. З одного боку, вони чимось стають тобі в пригоді, а з другого — завдають шкоди. Щодо фортець можна зробити такий висновок: якщо владар боїться більше народу, ніж чужинців, то йому треба зводити фортеці; якщо ж він більше боїться чужинців, ніж народу, то неварто за це братися. Замок, збудований Франческо Сфорцою в Мілані, завдав дому Сфорци більше клопоту, ніж інші заворушення в цій державі. Тому найкраща фортеця — це прихильність народу, бо якщо ти йому ненависний, ніякі фортеці тебе не врятують — на допомогу повсталому народові завжди поспішають чужинці. В наш час не було такого випадку, щоб фортеці стали в пригоді якомусь владареві, окрім хіба що графині Форлі після смерті її чоловіка, графа Джіроламо. Замок допоміг графині сховатися від нападу народу, дочекатися підмоги з Мілана і вернути їй трон. Як на те, з-за кордону народові тоді не могли допомогти. Але потім фортеця не врятувала графині, коли на неї напав Цезар Борджа, а ворожий їй народ поєднався з чужинцями. Тому і першого, і другого разу для графині було б куди безпечніше не викликати ненависті народу, ніж мати в своєму розпорядженні замок.

Отже, взявши до уваги це все, я хвалитиму і того, хто будує фортеці, і того, хто не будує. Зате я гудитиму того, хто, покладаючись на фортеці, нічого не робив для того, щоб народ перестав його ненавидіти.

РОЗДІЛ ХХІ

ЯК ПОВОДИТИСЯ ДЕРЖАВЦЕВІ, ЩОБ ЙОГО ШАНУВАЛИ

Ніщо не викликає такої пошани до владаря, як його великі діяння і особистий приклад рідкісних доблестей. У наші часи ми бачимо таким Феррандо Арагонського, теперішнього короля Іспанії. Його можна назвати майже новим владарем, бо з слабкого короля, завдяки своїм звитягам, він став першим можновладцем християнського світу. Всі його подвиги вражають чимось величним, незви-

чайним. На початку свого правління він підкорив Гренату, заклавши цим основу своєї могутності. Перші завоювання далися йому легко і без особливих зусиль: втягнувши в цей похід кастільських дворян, він змусив їх думати лише про війну і не зважати на всякі нововведення. Таким чином він непомітно здобув ім'я і авторитет у них. На гроші, правлені з Церкви й народу, він міг утримувати солдатів і покласти завдяки цій довгій війні початок власній військовій силі, що так його потім прославила. Крім того, щоб підготувати ще більші походи, він, показуючи свою нетерпимість у вірі, пограбував і вигнав з королівства марранів. Під цим же приводом він захопив Африку, далі рушив на Італію і, нарешті, напав на Францію. Так він увесь час виношував величні заміри, надихаючи своїх підданців на їхнє звершення. Ці війни йшли так безперервно, що людям не залишалось ні часу, ні змоги одуматися і виявити якимось невдоволенням.

Так само важливо владареві давати приклад рідкісної чесноти і в справах внутрішніх, як це чинив, за переказами, месер Бернабо з Мілана. Це потрібно в тих випадках, коли хтось зробить у громадському житті щось дуже гарне чи дуже погане і треба нагородити або покарати його так, щоб про це багато говорили. Але що найважливіше — владар повинен уміти кожним своїм вчинком створювати про себе славу, як про велику й видатну людину.

Владаря шанують ще й тоді, коли він не лукавить у своїй ворожнечі або своїй дружбі, тобто коли він відверто заявляє про своє рішення виступити проти когось на чиемусь боці. Це завжди краще, ніж дотримуватися нейтралітету; бо якщо воюють між собою два твоїх могутніх сусіди, то після перемоги одного з них тобі так чи інакше доведеться боятися переможця. В обох випадках для тебе завжди краще стати на чийсь бік і вести відкриту війну. Якщо ти цього не зробиш, то станеш здобиччю переможця, на зловтіху переможеного, і не буде тобі ні виправдання, ні захисту, ні притулку. Адже переможцеві не потрібні друзі, які не допомагають йому в нещасті. Одвернеться від тебе й переможений, бо ти не захотів зі зброєю в руках поділити його долю. Антіох на заклик етолійців вступив до Греції, щоб вигнати звідти римлян. Він відправив послів до друзів римлян, ахейців, щоб умовити їх не втру-

чатися, а римляни, зі свого боку, переконували їх виступити разом. Справа обговорювалася на раді ахейців, де посол Антіоха схиляв їх до нейтралітету. На це римський посол заперечив: «Якщо ви послухаетесь цих людей, то потім самі пошкодуєте, ставши безславною здобиччю переможця».

Отож так воно й ведеться: той, хто тобі недруг, домагатиметься від тебе нейтралітету, а той, хто тобі друг, проситиме твого відкритого виступу зі зброєю. Нерішучі владарі, щоб уникнути небезпеки в дану хвилину, найчастіше погоджуються на такий нейтралітет і переважно гинуть. Але якщо владар сміливо стане на чийсь бік і той, до кого ти прилучився, вийде переможцем, то, попри свою могутність і владу над тобою, він буде тобі зобов'язаний, і між вами запанує щира дружба. Люди не настільки підлі, щоб у цьому разі кривдити тебе, показавши приклад такої невдячності. Нарешті, перемога ніколи не буває такою цілковитою, щоб переможець міг дозволити собі потоптати все, навіть елементарну справедливість. Якщо ж твій союзник зазнав поразки, він тебе не покине напризволяще; допоможе в міру сил, і ти, ставши його товаришем по нещастю, ще дочекаєшся кращих часів.

Коли ж ті, хто воює між собою, не такі могутні, щоб тобі боятися переможця, тим обачніше стати на чийсь бік. Так ти зумієш повалити одного з ворогів з допомогою того, хто мав би його рятувати, аби був розумний. Після перемоги він залишиться в твоїх руках, а переможцем при твоїй підтримці він вийде неодмінно. Але владареві для нападу на інших треба остерігатися укладати спілку з дужчим за нього самого, якщо тільки, звісно, його не змушує необхідність. Адже після перемоги ти опиняєшся в його руках, а владарі повинні по змозі уникати залежності від інших. Венеційці об'єдналися з Францією проти герцога Міланського, хоч могли уникнути цієї згубної, як потім виявилось, для себе спілки. Але якщо ухилитися від такого союзу не можна, як це було з флорентійцями, коли папа й Іспанія рушили походом на Ломбардію, тоді владар, з указаних причин, мусить піти на об'єднання. Хай ніхто з поставлених при владі не думає, що можна щось робити без ризику, навпаки, краще вважати, що всі твої заходи ризиковані. Сам світ влаштований так, що всіх лих не уникну-

ти. Розумне рішення саме в тім і полягає, щоб із двох лиз вибрати менше.

Владар повинен показувати себе меценатом і покровителем талантів у тому чи іншому мистецтві. Крім того, треба заохочувати своїх громадян розвивати торгівлю, сільське господарство і всякі людські ремесла, щоб ніхто не боявся множити своє добро чи відкрити нову крамницю, остереігаючись конфіскації або податків. Треба подбати й про нагороди тим, хто збирається все це робити і хто добивається так чи інакше збагачення свого міста і держави. Нарешті, владар повинен влаштовувати свята й розваги для народу, і, оскільки кожне місто поділене на цехи та спілки, правителеві треба рахуватися з цими об'єднаннями. Бувати іноді на їхніх зборах, показувати свою великодушність і щедрість, проте ніколи не забуваючи про велич свого сану, бо його не можна принижувати за жодних обставин.

РОЗДІЛ XXII ПРО РАДНИКІВ ПРИ ДЕРЖАВЦЯХ

Немалою справою для владаря є добір радників. Які вони в нього — добрі чи погані, — це залежить від мудрості правителя. Щоб судити про розум владаря, треба побачити його оточення. Якщо наближені діловиті й віддані, владаря можна вважати мудрим, бо він зумів розпізнати гідних помічників і прихилити їх до себе. Але якщо вони не такі, то владар зразу падає в наших очах, бо найбільшої помилки він допустився саме в цьому доборі.

Хто тільки знав месера Антоніо де Венафро на посаді міністра Пандольфо Петруччі, владаря Сієни, не міг не вважати Пандольфо за дуже розумну людину, оскільки в нього був такий радник.

Адже є люди трьох складів розуму: один доходить до всього сам, другий — за допомогою інших, а третій не осягне істини ні сам, ні з чийось допомогою. Першу людину можна назвати мудрою, другу розумною, а третю недалекою. Отже, Пандольфо якщо не першого складу розуму, то принаймні другого. І якщо владар здатний розпізнати в чийхось словах і вчинках добро чи зло, то хоч йому бракує гострого розуму, але він відрізнити добрі діла

міністра від поганих; знаючи, що його похвалять за одні і лаятимуть за інші, радник не пробуватиме ошукувати свого повелителя і поводитиметься чесно. Для перевірки міністра є один непомильний спосіб: якщо ти побачиш, що радник більше думає про себе, ніж про тебе, і в усіх справах шукає власної користі, то з такої людини ніколи не вийде доброго міністра, ти не можеш на неї покластися. Той, кого ти ставиш при кермі, повинен завжди думати не про себе, а про владаря і не сміє навіть згадувати при ньому про якісь інші справи, окрім державних. Своєю чергою, і владар для захоочення радника повинен турбуватися про нього, виявляти йому пошану, озолотити його, прихилити до себе, поділяючи з ним і честь, і відповідальність, щоб радник бачив свою цілковиту залежність од владаря і щоб великі почесті й велике багатство не викликали в нього прагнення ще більших почестей і багатства, а висока посада змушувала його боятися змін. Отож, якщо міністри і владарі поведуться так, вони можуть довіряти один одному, а якщо справа стоїть інакше, тоді не буде добра ні для того, ні для того.

РОЗДІЛ XXIII ЯК УНИКАТИ ПІДЛАБУЗНИКІВ

Хочу нагадати про одне дуже серйозне лихо, якого владарям важко уникнути, якщо вони не мають проникливого розуму і не вміють добирати людей. Річ у тім, що при дворах повно облесників. Адже людській вдачі властиво так тішитися власними ділами і так помилятися в їхній оцінці, що важко уберегтися від цієї зарази; якщо ж хто пробує її позбутися, то виникає загроза викликати зневагу до себе. Тому від лестошів існує тільки один спосіб: домогтися того, щоб люди не боялися казати тобі правду. Але якщо її почне тобі казати всякий, то пропаде пошана до тебе. Тому розумний владар мусить триматися золотієї середини: оточивши себе мудрецьми, дозволити говорити правду в вічі самим їм, та й то лише про справи, які його цікавлять. Цікавитися ж думкою своїх радників треба про кожну справу, а вже ухвалювати рішення необхідно самому. Поводитися з цими радниками, — чи ти збираєш їх гуртом, чи викликаєш поодинці, — слід таким чином: хай вони знають, що чим вільніше говоритимуть, тим більше

сподобаються владареві. Окрім них, не треба слухати нікого і завжди проводити в життя прийнятну тобою постанову. Хто чинить інакше, той або впаде жертвою облесників, або стане нерішучою людиною, приреченою вічно вагатися, яку пораду прийняти: тоді його перестають шанувати. Хочу навести недавній приклад. Отець Лука, людина, близька до Максиміліана, теперішнього імператора, говорив у розмові про його величність, що той ні з ким не радиться і не можна покладатися на його ухвалу. А все тому, що він чинить зовсім навпаки сказаному вище. Імператор, як людина потайлива, не любить з кимось ділитися своїми намірами й вислуховувати чужі думки. Але потім, коли при виконанні ці наміри стають відомі і наближені починають заперечувати, він, як людина нетверда, поступається. От і виходить, що сьогодні одне, а завтра друге, ніколи не знаєш, чого імператор хоче або як він збирається вчинити, і не можна на його постанову покладатися. Отож владар повинен постійно звертатися за порадою, але тільки коли цього хоче він сам, а не інші. Ба більше, треба в кожного відбити охоту радити йому в будь-чому, якщо він сам про це не попросить. Сам же владар повинен не тільки постійно запитувати радників, а й терпляче слухати правду і виявляти невдоволення тими, хто спробує правду приховати. Якщо декому здається, що владар може жити не своїм розумом, а лише завдяки добрим порадам оточення, то це, безперечно, помилка. Річ у тім, що є таке загальне неспростовне правило: владар, не наділений природною кмітливістю, не може мати добрих радників, хіба що він цілком довіриться комусь одному, хто наставляв би його в усьому і був би мудрецем. А проте хоч це річ можлива, але ненадовго, бо такий міністр скоро відняв би в нього владу. Якщо ж владар, не наділений природною кмітливістю, звернеться за порадою не до одного міністра, а до кількох, він ніколи не дістане однакових думок і сам не зуміє узгодити ці різні думки. Кожен радник гнучиме туди, куди йому вигідніше, а владар, не помічаючи цього, не зможе виправити їх. І тут, як не добрай цих радників, а вдача людська завжди схильна до лихого, якщо тільки необхідність не приведе їх до добра. Отож звідси випливає, що саме добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю владаря, а не мудрість владаря породжується добрими порадами.

РОЗДІЛ XXIV

ЧОМУ ІТАЛІЙСЬКІ ДЕРЖАВЦІ ВТРАТИЛИ СВОЇ ВОЛОДІННЯ

При розумному додержанні згаданих засад новий правитель стає ніби спадковим і влада його зразу робиться міцнішою і надійнішою, ніж коли б він правив з давніх часів. Адже до вчинків нового владаря придивляються пильніше, ніж до вчинків владаря спадкового, і, якщо вони будуть на висоті, то він прихилить до себе людей дужче, ніж нащадок давньої крові. Адже людей більше цікавлять сучасні події, ніж справи минувшини, і коли вони в теперішньому бачать благо, то радіють і не шукають іншого. Навпаки, вони всіляко захищатимуть нового владаря, аби він тільки залишався вірним самому собі. Він буде славний подвійно за те, що заснував нове володіння, возвеличив його, зміцнив добрими законами, сильним військом і добрими прикладами. І так само вкриє себе подвійною ганьбою той, хто, народившись монархом, утратив трон через власний недоум. І якщо подивитися, чому король Неаполітанський, герцог Міланський та інші італійські правителі втратили в наші дні свої володіння, то побачимо, що біда у них одна — ненадійність війська, організованого так, як про це вже говорилося.

До того ж, як з'ясовується, деякі з них не користувалися прихильністю народу, а деякі, хоч і користувалися народною прихильністю, не зуміли примиритися з панством. Аби не ці помилки, владарі не позбулися б своїх держав, досить сильних для того, щоб відбити збройно ворожий напад. Філіпп Македонський — не батько Олександера Великого, а той, хто був переможений Тітом Квінцієм, — мав володіння невеликі проти римлян і греків, що напали на нього, але це був добрий полководець, здатний надихнути народ і приборкати панство, і тому він провадив війну протягом багатьох років, і якщо втратив зрештою кілька міст, то все ж царство в нього залишилося. Отож хай наші монархи, які чимало літ сиділи на тронах, звинувачують у втраті скіпетра не долю, а своє невміння. В мирні часи їм і в голову не спадало, що обставини можуть змінитися (це загальна вада всіх людей — в ясну погоду забувати про бурю), коли ж наступило лихоліття, вони замість захищатися кинулися рятуватися втечею, сподіва-

ючись, що народи, обурені зухвалістю переможців, закличуть їх назад. З біди це теж якийсь вихід, але не можна забувати про інші засоби. Адже якщо ти впав, не доводиться чекати, поки хтось інший тебе підніме. Таке якщо й трапляється, то в цьому нема нічого похвального, бо твоя безпека не залежить від тебе самого. Безпека добра, надійна, міцна лише тоді, коли вона залежить від тебе самого і від твоєї доблесті.

РОЗДІЛ XXV ЩО ВАЖИТЬ У ЛЮДСЬКИХ ДІЛАХ ДОЛЯ І ЯК МОЖНА БОРОТИСЯ З НЕДОЛЕЮ

Мені добре відомо, як багато людей дотримувалися і дотримуються думки, ніби все на цьому світі направляється долею і провидінням, а ми самі з нашим розумом не тільки негодні змінити нічого, а навіть геть-то безпорадні. Інакше кажучи, неварто надто надриватися на тій чи іншій роботі, а краще в усьому покластися на долю. Особливо ця думка укріпилася в нашу добу, коли, всупереч усякій людській передбачливості, щодня перед нашими очима робилися й робляться великі перевороти. Іноді, міркуючи про це, я теж починаю схилитися до думки цих людей. Одначе, щоб не відкидати зовсім такого поняття, як свобода волі, можна, по-моєму, визнати тут таку істину: доля розпоряджається половиною наших учинків, але керувати другою половиною дає нам самим. Доля подібна до однієї з тих бурхливих річок, що під час повені затоплюють долини, валять дерева й будинки, переносять землю з місця на місце. Кожен тікає від паводка, поступається його натискові, не в змозі чинити опір. І хоч усе це так, це ще не причина, щоб люди мирного часу не могли уживати запобіжних заходів, зводячи греблі й гаті, аби при новому розливі одводити воду в канал чи послабити напір невтримних і згубних валів. Так само проявляє себе й доля: вона показує свою силу там, де не зустрічає організованого опору, і повертає свої удари туди, де, як вона знає, не зведено гатей і загород, щоб стримати її. Якщо ви поглянете на Італію, яка стала джерелом і ареною всіх цих нескінченних переворотів, то побачите, що це рівнина без жодного захисту чи перепони. Якби вона не пошкодувала для своєї оборони сил, як це робить Німеччина, Іспанія

або Франція, то повені або зовсім не сталося б, або вона не принесла б такої катастрофи. Такі мої загальні міркування про те, як боротися з долею. Проте, зупиняючись на подробицях, я не можу не запитати себе, чому сьогодні той чи інший владар блаженствує, а завтра гине, дарма що за цей час не змінилися ні його вдача, ні поводження. Головна причина, як мені думається, все та сама: якщо владар цілком покладається на долю, то він гине, тількино доля змінюється. По-моєму, щасливий той, хто вміє пристосовуватися до обставин, так само як нещасливий той, хто не відчуває нових часів. Адже ми бачимо, що для досягнення мети, поставленої перед кожним, тобто слави й багатства, люди йдуть різними шляхами: один з оглядкою, інший з навальністю, один бере силою, інший хитрощами, один обережністю, інший нетерпінням; і кожен може добитися свого. Трапляється, з двох людей, які йдуть тою самою дорогою, один приходиться до мети, а другий — ні, так само як двоє, простуючи різними шляхами, однаково здобувають успіх, хоч один ішов дуже обережно, а другий напролом. Це залежить від того, наскільки їхнє поводження відповідає чи не відповідає духові часу. Через те й стається, що двоє людей, хоч і чинять різно, досягають однієї мети, а з двох інших людей, хоч вони діють однаково, один здобуває успіх, а другий — ні. Від цього ж залежить добро чи зло: адже якщо хто править м'яко й лагідно, як велють часи й події, то його правління добре і він блаженствує, але варто часові і подіям змінитися, як він пропадає, не можучи змінити свого поводження. Нема такої розсудливої людини, щоб вона зуміла завжди пристосуватися до нових часів, оскільки не в нашій волі переробити власну вдачу, і якщо людина завжди здобувала успіх, ідучи однією дорогою, то її годі переконати звернути з неї. Ось чому обережний, коли настане час іти напролом, не зуміє цього зробити і пропаде. Якби разом з часами й подіями могла мінятися людська вдача, то доля її залишалася б незмінною. Папа Юлій II у всьому діяв натиском, а оскільки часи й події так підходили до його манери діяти, то він завжди був на коні. Придивіться до його першого походу на Болонью, ще за життя месера Джованні Бентівольйо. Венеційці були невдоволені, іспанський король теж, з Францією довелося почати переговори, а проте папа з властивою йому брутальністю й рішучістю

сам особисто командував цією експедицією. Цей крок змусив Іспанію та венеційців збентежено зупинитися: Венецію зі страху, Іспанію з бажання повернути собі Неаполітанське королівство. До того ж папа переманив на свій бік французького короля. Бачачи такий стрімкий наступ і бажаючи примиритися з папою і досадити венеційцям, король не посмів відмовити йому допомогти своїми військами, щоб не завдати папі явної образи. Отож Юлій своїм навальним походом добився того, чого зроду не вдалося б зробити іншому папі, при всій можливій людській розсудливості; адже якби для свого виїзду з Рима він чекав укладення угод і залагодження всієї справи, як учинив би будь-який інший папа, він ніколи не здобув би такого успіху. У короля французького знайшлася б тисяча вимовок, а в інших сторін тисяча погроз. Не стану зупинятися на його інших ділах, подібних до згаданих і всіх до одного успішних. Коротке життя папи уберегло його від поразок. бо в ті часи, коли потрібна стала обачність, прийшла б і його загибель: ніколи б він не відступився від методів, яких вимагала його вдача. Отже, з усього сказаного напрошується такий висновок: оскільки доля мінлива, а люди на вдачу дуже постійні, то вони щасливі, поки доля у згоді з їхньою вдачею, і нещасливі, коли між ними настає розлад. Одначе, як на мене, краще бути сміливим, ніж обачним, бо доля — це жінка, і якщо хочеш володіти нею, її треба бити й штовхати. І, як бачимо, таким людям вона частіше дається в руки, ніж тим, хто діє холодно. І нарешті, як жінка, доля ласкавіша до молодих, бо вони завзятіші, рішучіші і сміливіше борються з нею.

РОЗДІЛ XXVI

ЗАКЛИК ВИЗВОЛИТИ ІТАЛІЮ ВІД ВАРВАРІВ

Підсумовуючи все сказане й прикидаючи в думці, чи в нинішні часи Італія здатна висунути нового владаря і чи дасть вона для мужньої людини змогу ввести нову форму правління, на славу вождеві і на благо всій нації, я бачу, як багато речей промовляє на користь цього почину, і мені здається, що не було ще слушнішої пори для його виконання. Якщо, повторюю, для виявлення могутності Мойсея народ ізраїльський мав попасти в полон до Єгипту, а для пізнання величі душі Кіра вимагалось, щоб перси опи-

нились під кормигою мідян, і якщо судилося було афінянам жити порізненими, щоб розкрилася доблесть Тесея, то й нині, щоб пізнати силу італійського духу, Італії довелось впасти низько, як ніколи досі, зазнати ще більшої неволі, ніж гебреям, ще більшого гніту, ніж персам, ще більшої роз'єднаності, ніж афінянам, бути обезглавленою, відданою на поталу беззаконню, розбитою, сплюндрованою, спустошеною, розіпнутою й доведеною до великої руїни. Правда, бувало так, що нам ніби з'являвся промінь надії в особі того чи іншого мужа, вселяючи в нас віру, що Бог послав його для порятунку, але згодом завжди виявлялося, що доля зраджувала його в розпал боротьби. Отож і досі скута мертвим сном Італія жде не діждеться того, хто зцілить її рани, покладе край плундруванню Ломбардії, поборам у Неаполі й Тоскані, вилікує її давні болячки. Бачите, як благає вона Господа послати людину, що визволить її від гніту й зухвалості варварів. Бачите, вона готова стати під прапор, аби лише хтось підняв його в руці. Тепер уже всім видно — якщо Італія може мати на когось надію, то лише на Ваш славетний рід. Рід, такий щасний і доблесний, з поміччю Бога й Церкви, нині ним-таки очолюваної, міг би взяти на себе справу відродження. Це було б не так важко — досить згадати діяння й життя тих, про кого я вже розповідав. Хай такі люди рідкісні й незвичайні, та вони все ж були людьми, і обставини їм сприяли не більше, ніж нам. Їхній почин не був ні справедливішим, ні легшим, ніж Ваш, і Господь не був до них ласкавішим, ніж до Вас. Вас чекає праве велике діло: бо хіба може бути неправою війна, без якої не обійтись, і несвятою зброя, коли тільки в ній порятунок? Вирішальний час настав. Вам лишається надихнутися прикладом тих, кого я закликаю наслідувати. Тим більше, що вже являються незвичайні безприкладні знамення Божі: то розступиться морська хлань, то хмара стане за дороговказ, то з каменя бризне вода, то спадє дощем манна небесна — все готове славити Вас. Черга тільки за Вами. Господь лише тому не хоче вчинити своєї волі, щоб не позбавляти нас свободи дії і законної частки уготованої нам слави. Не дивно, що нікому з названих вище італійських вождів не було до снаги звершити те, чого можна сподіватися од нашого славетного роду, і що після стількох переворотів і війн в Італії почало здаватися, ніби підупала бойова доблесть італійців.

Це пояснюється тим, що ніхто з них не міг замінити старі негодні порядки новими. Тим часом ніщо так не прославляє нового вождя, як створені ним нові закони й нові порядки. Якщо їх поставити на міцну основу й надати їм величі, то владаря всі шануватимуть і славитимуть. У цьому розумінні Італія становить багатий наочний матеріал, треба тільки надати йому форму. В неї дуже тіло, бракує лише міцної голови. Подивіться, скільки сили, спритності, винахідливості виявляють італійці в герцях і дрібних сутичках. Але варто їм виступити цілим військом, як вони стають невпізнанні. Все це від нездарності вождів. Тямушого не слухаються, кожен сам собі голова, оскільки нікому не вистачило доблесті й фортуни, щоб повести за собою інших. Ось так і виходило, що в усіх війнах, ведених за останні десять років, італійські війська завжди зазнавали поразок. Про це свідчать Таро, Олександрія, Капуя, Генуя, Вайла, Болонья, Местрі.

Якщо Ваш славетний рід готовий наслідувати приклад цих великих мужів, визволителів своїх земель, необхідно насамперед подбати про створення власної армії, без якої годі перемогти: нема вірніших, завзятіших, кращих солдатів, ніж свої. І якщо кожен солдат добрий по собі, то разом усі вони стануть ще кращими, коли побачать, що їх веде, утримує і нагороджує власний владар. Необхідно, нарешті, так підготувати армію, щоб вона могла з усім завзяттям, на яке тільки здатні італійці, захищатися від чужинців. І хоч які грізні швейцарська та іспанська піхоти, однак й вони мають вразливі місця, отож-бо інша армія могла б не тільки чинити їм опір, ба навіть перемогти їх. Адже іспанці не витримують наскоків кінноти, а швейцарцям доведеться боятися піхоти, якщо вони зустрінуть когось, такого самого завзятого, як і самі. Отож на досвіді виявиться, що іспанці не зможуть устояти проти французької кінноти, а швейцарці будуть розбиті іспанською піхотою. І хоча остання ще не пройшла вирішального випробування, однак дещо вже показала битва під Равенною, коли іспанська піхота зустрілася з німецькими загонами, які мали той самий бойовий порядок, що й швейцарці. Іспанці завдяки своїй спритності і щитам кинулися крізь німецькі списи і безпечно для себе кололи німців, тож останні не могли захищатися і зазнали б поразки, якби іспанська кіннота не врятувала їх. Отже, знаючи вразливі

місця тої і тої піхоти, можна організувати нову армію, яка встоїть перед кіннотою і не побоїться піхотинців. Це можна досягти зміною бойового порядку військ. Такий порядок, заведений вперше, принесе славу і велич новому владареві.

Отже, не можна марнувати цю нагоду, пора Італії після стількох років страждання побачити нарешті свого рятівника. Мені важко передати, з якою радістю зустріли б його в усіх провінціях, потерпілих від навали чужинців, з якою жагою помсти, з якою упертою вірою, з якою святобливістю, з якими сльозами! Які двері зачиняться перед ним? Який народ відмовиться його слухатися? Яка заздрість стане йому на заваді? Який італієць відмовить йому в пошані? Всім увірилося це варварське панування. Хай же Ваш славетний рід візьме на себе це завдання з усім завзяттям і надією, з якою беруться за праве діло, щоб наша батьківщина прославилася під Вашим прапором і збулися слова Петрарки:

*Підніме цнота зброю
Проти шаленства у короткім герці,
Бо мужність із снагою
Ще не вмерли в італійськїм серці.*

ЗМІСТ

Нікколо Мак'явеллі та його епоха. <i>Ада Бичко</i> _____	5
ФЛОРЕНТІЙСЬКІ ХРОНІКИ _____	21
ДЕРЖАВЕЦЬ _____	415
Іменний і географічний покажчик _____	488

МАК'ЯВЕЛЛІ Нікколо
**ФЛОРЕНТІЙСЬКІ ХРОНІКИ
ДЕРЖАВЕЦЬ**

Переклад з італійської

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *І. В. Єфімова*

ISBN 978-966-03-3848-7

9 789660 338487

Підписано до друку 30.04.07. Формат 84×108^{1/32}.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк, арк. 26,88. Умов. фарбовідб. 27,72. Облік.-вид. арк. 31,38.
Тираж 3000 прим. (2000 прим. — у палітурці № 7,
1000 прим. — у палітурці № 7 Бц). Замовлення № 7-569.

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»,
61012, Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1626 від 22.12.2003 р.